

Pathology of Iran's Political Culture in the Modern Period (From The Pahlavi Monarchy to the Islamic Republic)

Saeed Azizi¹

Ph,D Student in Political Geography, Department of Political Geography, University of Tehran, Tehran, Iran

Abstract

The political culture of Iran in the modern era has not only reflected the centralized governing structures but has also become one of the tools for consolidating this authoritarian order. This situation constitutes a significant barrier to the realization of active, pluralistic and decentralized participatory patterns in contemporary Iranian politics. This study aims to address the question of how the political system's structure has influenced Iran's political culture in the modern age? The research method is descriptive-analytical. Given the nature and subject of the study, data collection was conducted through library research and for data analysis, software tools such as Excel and GIS, along with tables, charts and maps, were utilized. The concentration of power in central institutions, the elimination or weakening of participatory bodies and the restriction of political agency at lower levels have led to the formation of an authoritarian order within the political culture which has consistently played a restraining role against democracy, institutionalization of political participation, and civil society development. The findings of this research indicate that Iran's political culture during modernity, particularly in the two historical periods of the Pahlavi Monarchy and the Islamic Republic has been directly shaped by authoritarian and centralized political structures. This culture emerged from a complex interaction between political power, the dominant ideology and historical conditions, articulated through two prevailing discourses: the ancient nationalism of the Pahlavi era and political Islam under the Islamic Republic.

Keywords: Political culture, Nationalism, Political Islam, Authoritarianism, Centralization.

¹ - Corresponding Author: saeed_azizi_ut@yahoo.com

Received: 17/05/2025

Accepted: 22/07/2025

Extended Abstract

Introduction

Political culture as a dominant pattern of political behaviors, beliefs, and values in a society, in modern Iran (from the Pahlavi monarchy to the Islamic Republic) has been largely influenced by the political structure of the Pahlavi monarchy and the Islamic Republic along with two major intellectual and political currents that played a fundamental role in shaping this culture. These two currents are:

- **Extreme Nationalism of the Pahlavi monarchy:** This current specifically emphasized a return to 2,500 years ago (the ancient period) and focused on an authoritarian, centralized structure centered on a neo-nationalism and Aryan identity.
- **Political Islam of the Islamic Republic:** This current emphasized a return to 1,500 years ago (the Islamic period) and focused on an authoritarian, centralized structure with the centrality of Shia Islam and the concept of Velayat-e Faqih.

Although these two ideological and political currents were sometimes in competition and sometimes overlapped but they ultimately have contributed a complex and contradictory identity to Iran's political culture. Nevertheless, both currents, with their emphasis on centralization and authoritarianism, have laid the groundwork for political apathy, charismatic leadership and the creation of a political culture characterized by centralization and authoritarianism, lacking a culture of civil dialogue and acceptance of the other. This is while such a centralized and authoritarian structure is incompatible with Iran's ethnic, linguistic, religious, cultural and geographical diversity, as well as its vast expanse.

Data and Method

The methodology of this research is descriptive-analytical. Given the nature and subject of the study, the data collection method is library and internet sources (books, papers, reliable online sources, doctoral theses, etc.). Additionally, for data analysis, software such as EXCEL, GIS, along with tables, charts, and maps have been used. In this study, the pathology of Iran's modern political culture (from the Pahlavi monarchy to the Islamic Republic) has been analyzed.

Results and Discussion

The fundamental relationship between the political culture of submission and the structure of absolute power in modern Iran has been one of mutual reproduction. The power structure seeks to reinforce itself by reproducing the traditional components of political culture (ancient-oriented nationalism under the Pahlavi regime and political Islam under the Islamic Republic) and on the other hand, the prevalence of this political culture power to legitimize and reinforce the functioning of the power structure. Overall, it can be argued that the only major obstacle to the transformation of political culture in modern Iran is the structure of political power itself. Thus, political culture under changing social conditions is not merely a "cultural" issue but fundamentally a "political" one. In Iran, due to traditional and historical reasons (especially in the modern Period) the relationship between the state and society does not follow accepted patterns of civility and lacks a solid, healthy and progressive foundation. Governments in Iran during the modern period, for various reasons (including

Received: 17/05/2025

Accepted: 22/07/2025

reliance on foreign powers or oil revenues in recent decades) have never felt obligated to be accountable to the people. As a result, despite numerous political, economic, social and cultural challenges, the centralized authoritarian structure has remained intact throughout the modern era (from the Pahlavi monarchy to the Islamic Republic) and in instances where the inefficiency of these structures has exacerbated societal crises, their response has primarily been to justify the situation, evade responsibility and resort to suppression. This trend indicates a lack of genuine will for reform and improvement.

Under such circumstances, bringing about fundamental change in the country requires a profound transformation in the political culture and philosophy of society. For this purpose, essential institutions for strengthening and developing the country's material, spiritual and human capacities must be rebuilt and reinforced at both the individual and societal levels. Moreover, the country's overarching strategic orientations must be shaped based on a redefined political philosophy and culture.

Conclusion

In modern era, Iran's political culture has primarily been shaped under authoritarian and centralized structures, contrary to the requirements of a pluralistic society. These structures, whether during the Pahlavi monarchy or under the Islamic Republic have relied on dominant discourses such as radical ancient nationalism and political Islam. These discourses have not only restricted the emergence and institutionalization of a genuinely participatory political culture but they have also reproduced a pattern of "subject political culture," marginalizing citizens and obstructing their active participation in political processes. The outcome of this process has been the consolidation of a political-cultural order that prioritizes authority, centralization and the suppression of diversity over responding to the complex and pluralistic realities of Iranian society. Under such conditions, a genuine democratic transformation requires a cultural-political renaissance one that recognizes the objective realities of contemporary Iran, including its ethnic, linguistic, religious, sectarian and geographical diversity, as well as the global twenty first century world (such as the global standards based on democracy and human rights) are recognized and acknowledged. The transition to a modern and democratic political culture necessitates a fundamental reconfiguration of the structure of power. This includes structural reforms such as a shift from authoritarian centralism to decentralized and inclusive governance; the establishment of local governments and democratic local institutions; then it can the strengthening of civil society organizations; and the guarantee of legal rights and freedoms that enable meaningful citizen participation at all levels of decision-making. Only under these conditions can Iran's political culture be reconstructed in alignment with democratic development, social and spatial justice.

References

- 1) Abbaszadeh Marzabali, Majid, Hasani-Far, Abdulrahman, 2022, *The Components of Political Culture in Iran and How They Were Promoted During the Reign of Mohammad Reza Shah*, Monthly Journal of Political Sociology in Iran, 5th year (12), pp. 2021-2035. (in Persian)
- 2) Aghajari, Sedigheh, Aghaei Joubani, Mohsen, 2024, Social Identity and Its Effects on the Threat to Social Cohesion in Neighborhoods (Case Study: Bandar Mahshahr), *New Ideas Geographical Sciences Quarterly*, 2(4), 1-18. (in Persian)

Received: 17/05/2025

Accepted: 22/07/2025

- 3) Ahmadi, Seyed Abbas, 2017, *The Views and Theories of Dr. Mohammadreza Hafeznia*, Mashhad: Papoli Publishing. (in Persian)
- 4) Ashuri, Daryush, 1998, *Ma va Modernit* (Us and Modernity), Tehran: Seraat Publishing. (in Persian)
- 5) Basiri, Mohammad Ali, Afshari, Abdulrahman, Najafi, Davood, 2016, *Political Islam and the Iranian Revolution*, Quarterly Journal of Politics, 3rd year (11), pp. 49-65. (in Persian)
- 6) Beshirieh, Hossein, 2003, *Barriers to Political Development in Iran*, Tehran: Gam Now Publishing. (in Persian)
- 7) Brooker, paul (2013), *Non-Democratic Regimes*, Macmillan International Higher Education.
- 8) Chilcott, Ronald, 1998, *Comparative Political Theories*, translated by Vahid Bozorgi and Alireza Teyyib, Tehran: Rasa Cultural Services Institute Publishing.
- 9) *Encyclopaedia Britannica*, 2025.
- 10) Gallagher, Caroline, Dahlman, Carl T., Gilmartin, Mary, Montez, Alison, Sherlo, Peter, 2012, *Key Concepts in Political Geography*, translated by Mohammad Hassan Nami and Ali Mohammadpour, Tehran: Zeyton Sabz Publishing. (in Persian)
- 11) Hadevi, Majid, Sanaei, Ali, 2021, *Political Islam and Public Opinion in Contemporary Iran*, Quarterly Journal of Political and International Approaches, Issue 1 (67), pp. 147-176. (in Persian)
- 12) Hafeznia, Mohammadreza, 2012, *Political Geography of Iran*, Tehran: Samt Publishing. (in Persian)
- 13) Homayoun Katouzian, Mohammad Ali, 2007, *The Political Economy of Iran*, translated by Mohammad Reza Nefesi and Kambiz Azizi, Tehran: Markaz Publishing. (in Persian)
- 14) Islami, Ruhollah, Jafari-Moghadam, Hojjat, 2020, *The Structure of Government and Policy Making in Social Media Networks in Iran*, Quarterly Journal of Public Policy, Vol. 6(4), pp. 171-151. (in Persian)
- 15) Jamshidirad, Mohammad Sadegh, Mahmoudpanahi, Mohammadreza, 2012, *The Concept of Political Islam in the Iranian Revolution*, Quarterly Journal of Islamic Revolution Studies, 2nd year (5), pp. 127-149. (in Persian)
- 16) Kaboli, Ahmadreza, 2023, "An Investigation of Cultural and Identity Factors in Urban Planning and Architecture during the Pahlavi," *New Ideas in Geographical Sciences Quarterly*, Volume 1, Issue 1. (in Persian)
- 17) Kashi, Mohammadjavad Gholamreza, 2013, *Political Islam: Utopian Emergence, Ideological Life, and Perspectives*, Quarterly Journal of Iranian Social Studies, 7th year (3), pp. 100-127. (in Persian)
- 18) Kazemi, Ali Asghar, 2003, *The Crisis of Modernity and Political Culture in Contemporary Iran*, Tehran: Qomess Publishing. (in Persian)
- 19) Khan Mohammadi, Yousef, 2024, *The Formation of Political Islam in Iran from the Rise of the Pahlavis to the Victory of the Islamic Revolution*, Quarterly Journal of Contemporary Iranian Political and Social Changes, 2nd year (4), pp. 90-116. (in Persian)
- 20) Mann, Michael (1988), *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Basil Blackwell.
- 21) Mirshkaran, Yahya, Sadeghi, Ali, and Hamid Panahi, 2020, *Political Geography of Order with Emphasis on the Role of Police*, Tehran: University of Applied Police Sciences Publishing. (in Persian)
- 22) Mojtahedzadeh, Pirouz, 2008, *Democracy and Iranian Identity*, Tehran: Kavir Publishing. (in Persian)
- 23) Mojtahedzadeh, Pirouz, 2012, *Political Geography and Geopolitical Policy*, Tehran: Samt Publishing. (in Persian)
- 24) Moradijo, Alijan, 2020. "A Pathological Study of Contemporary Iran's Political Culture and Its Effects." The 4th International Conference on Interdisciplinary Studies in Humanities and Islamic Sciences of Iran. (in Persian)

Received: 17/05/2025

Accepted: 22/01/2025

- 25) Nejatpour, Majid, Sadeghi, Zahra, Yousefi Joibari, Mohammad, 2017, *Pathology of Political Culture in Iran After the Islamic Revolution*, Quarterly Journal of Sociology Studies, 10th year (37), pp. 83-103. (in Persian)
- 26) Pourghadiri Esfahani, Aryan; Masoudnia, Hossein; Aghahosseini, Alireza; Shahramnia, Amir Masoud, 2024. "The Impact of the Shah's Political Culture on the Lack of Political Development during the Second Pahlavi Period (1953–1979). (in Persian)
- 27) Rabani, Ali, Shayegan-Fard, Farhad, 2010, *Iranian Political Culture and Its Components*, Quarterly Journal of Politics, Vol. 40(4), pp. 123-141. (in Persian)
- 28) Radfar, Firouzeh, 2016, *The Transformation of Political Culture in the Islamic Republic of Iran*, Doctoral Thesis in Law and Political Science, Allameh Tabatabai University. (in Persian)
- 29) Rafiei, Omid, 2017, *A Comparative Analysis of the Political Culture of Political Elites in Iran Before and After the Islamic Revolution*, Master's Thesis in Social Sciences, Allameh Tabatabai University. (in Persian)
- 30) Rahimi, Alireza, 2017, *Nation-Building Strategies and Uneven Development in Iran*, Quarterly Journal of Strategic Studies, Issue 4 (78), pp. 65-102. (in Persian)
- 31) Safavi Hamami, Hamzeh, Shamsi Yarazizi, Roghieh, 2020, *Political Islam and Social Islam: A Comparative Study of the Ideas of the Leaders of the Islamic Revolution of Iran and the Gulen Movement*, Quarterly Journal of Politics, Vol. 50(4), pp. 1231-1247. (in Persian)
- 32) Sari'ul-Qalam, Mahmoud, 2014, *Political Culture of Iran*, Tehran: Farzan Rooz Publishing. (in Persian)
- 33) Sari'ul-Qalam, Mahmoud, 2018, *Iranian Authoritarianism During the Pahlavi Era*, Tehran: Gandi Publishing. (in Persian)
- 34) Schedler, Andreas (2009), Electoral Authoritarianism, The SAGE Handbook of Comparative Politics
- 35) Shiri, Hamed, 2020, *Types of Political Culture in Contemporary Iran and Their Pathological Implications for Political Stability and Civil Society*, Quarterly Journal of Politics, Vol. 50(1), pp. 173-189. (in Persian)
- 36) Shushtari, Seyed Mohammad Javad, 2012, *Explaining the Role of Iranian Political Culture in the Formation of Local Government in Iran (Case Study of Tehran)*, Doctoral Thesis in Political Geography, University of Tehran. (in Persian)
- 37) Sinaei, Vahid, Ebrahim-Abadi, Gholamreza, 2005, *Cultural Pluralism in the Age of Globalization and the Transformation of Political Culture among Elites in Iran*, Social Sciences Journal, Vol. 25(25), pp. 107-139. (in Persian)
- 38) Starr, S. Frederick (2006), *Clans, Authoritarian Rulers, and Parliaments in Central Asia*, Washington, D.C: Johns Hopkins University, Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program.
- 39) Syongyu, Dal, 2002, *Political Culture and Political Development: A Comparative Study of Korea and Iran*, translated by Khosro Seljoughi, Tehran: Khaneh Sabz Publishing.
- 40) Vaisi, Hadi, 2019, *Concepts and Theories in Political Geography*, Tehran: Samt Publishing. (in Persian)
- 41) Valiqolizadeh, Ali, 2016, *Spatial Analysis of the Impacts of Centralization on the Formation of Spatial-Territorial Inequalities in Iran*, Quarterly Journal of Political Geography Research, 1st year (4), pp. 139-168. (in Persian)
- 42) Zarei, Bahador, 2013, *Theoretical Foundations of Political Geography with Emphasis on Islam and Iran*, Tehran: University of Tehran Publishing. (in Persian)
- 43) <http://www.mapsofworld.com>

آسیب‌شناسی فرهنگ سیاسی ایران در دوره مدرن (سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی)

سعید عزیزی^۱

دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیای سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

فرهنگ سیاسی ایران در دوره مدرن، نه تنها بازتاب ساختارهای حاکمیتی متمرکز بوده، بلکه خود به یکی از ابزارهای تثبیت این نظم اقتدارگرا تبدیل شده است. این شرایط، مانعی جدی در برابر تحقق الگوهای مشارکت‌محور فعال، کثرت‌گرا و غیرمتمرکز در سیاست معاصر ایران به شمار می‌رود. این پژوهش درصدد طرح این پرسش است که ساختار نظام سیاسی چه تاثیری بر فرهنگ سیاسی ایران در عصر مدرن داشته است؟ روش تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی است. با توجه به ماهیت و موضوع مورد مطالعه شیوه گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای، و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم‌افزارهای GIS، EXCEL، جدول، نمودار و نقشه استفاده شده است. تمرکز قدرت در نهادهای مرکزی، حذف یا تضعیف نهادهای مشارکتی، و مهار کنش‌گری سیاسی در سطوح پایین‌تر، منجر به شکل‌گیری نظامی اقتدارگرایانه در فرهنگ سیاسی شده است که همواره نقش بازدارنده در مسیر دموکراسی، نهادینه‌سازی مشارکت سیاسی، و توسعه جامعه مدنی ایفا کرده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد فرهنگ سیاسی ایران در دوران مدرنیته، به‌ویژه در دو مقطع تاریخی سلطنت پهلوی و جمهوری اسلامی، تحت تأثیر مستقیم ساختارهای سیاسی اقتدارگرا و متمرکز شکل گرفته است. این فرهنگ، از تعامل پیچیده میان قدرت سیاسی، ایدئولوژی حاکم، و شرایط تاریخی؛ با دو گفتمان غالب یعنی ملی‌گرایی باستانی دوره پهلوی، و اسلام سیاسی در جمهوری اسلامی شکل گرفته است.

واژگان کلیدی: فرهنگ سیاسی، ملی‌گرایی، اسلام سیاسی، اقتدارگرایی، تمرکزگرایی

مقدمه

فرهنگ مجموعه پیچیده‌ای از باورها، دانستنی‌ها، آداب و رسوم و سنت‌هایی است که در طول زمان به وجود آمده است، از نسل‌های قبل به نسل فعلی منتقل شده و سپس به نسل آینده تعلق می‌گیرد. فرهنگ اگرچه توسط انسان به وجود آمده است، اما از چنان نیرویی برخوردار است که چهارچوب عمل او را تعیین می‌کند؛ به عبارت دیگر، فرهنگ در عین اینکه محصول بشر است راهنمای عمل او نیز می‌شود. علی‌رغم عامیانه بودن نیازمند فراگیری و آموزش است. لذا جامعه‌پذیری افراد با توجه به شرایط، متفاوت است. در نتیجه افراد در هر زمان و هر جامعه‌ای با توجه به فرهنگ خاصشان در مسیر مشخصی حرکت می‌کنند. یکی از مهمترین وجوه فرهنگ که در جامعه می‌تواند نقش اساسی در سرنوشت افراد آن جامعه داشته باشد، فرهنگ سیاسی^۱ است. فرهنگ سیاسی شامل دیدگاه‌ها، ارزش‌ها و عقاید اصلی است که توسط افراد درونی می‌شوند و اساس عمل نظام سیاسی جامعه را تشکیل می‌دهد؛ به عبارت دیگر، فرهنگ سیاسی هر جامعه‌ای بر رفتار و واکنش‌های افراد در برابر سیاست‌ها و رویدادهای سیاسی تاثیرگذار است (رفیعی، ۱۳۹۶: ۲۰). اولین بار، گابریل آلموند واژه فرهنگ سیاسی را به کار برد. به نظر وی، هر نظام سیاسی درون الگویی خاص از سمت‌گیری برای کنش سیاسی فعالیت دارد. آلموند و وربا فرهنگ سیاسی را بر حسب سمت‌گیری‌ها و ایستارهای سیاسی افراد درقبال نظام سیاسی خویش تعریف کردند. «وقتی از فرهنگ سیاسی یک جامعه سخن می‌گوییم درواقع به نظام سیاسی به همان‌وجهی که در قالب شناخته‌ها، احساسات و ارزشیابی‌های اعضای آن در ذهن و روح آن‌ها جای‌گیر شده است نظر داریم (چیلکوت، ۱۳۷۷: ۳۴۵). از نظر حافظ‌نیا فرهنگ سیاسی عبارت است از: مجموعه‌ای از باورها، بینش‌ها، پیش‌فرض‌ها، علایق و رفتارهای یک ملت نسبت به امور سیاسی، نظیر: حکومت، قدرت، رابطه ملت و حکومت، روابط خارجی، امنیت و نظایر آن... (احمدی، ۱۳۹۶: ۸۶). نوع انسانی که تاریخ استبداد در ایران تولید کرده است، مناسب توسعه‌یافتگی قرن بیست‌ویکمی نیست. فرهنگ سیاسی به معنای مفاهیمی که به طور ناخودآگاه میان مردم و دولت از یک سو و مردم و دولت با نظام بین‌المللی از سوی دیگر وجود دارد، هنوز در ایران با چالش روبرو است و در جهت دستیابی به مجموعه اهداف جمعی در قالب یک نظم اجتماعی قاعده‌مند و عقلایی متحول نشده است (سریع‌القلم، ۱۳۹۳: پیشگفتار/یازده). یکی از مهمترین منابعی که به شکل و نوع فرهنگ سیاسی اثر می‌گذارد، نوع نظام سیاسی حاکم بر جامعه است. ارتباط دوسویه و متقابل فرهنگ سیاسی و ساختار سیاسی، باعث اثرگذاری عمیق این دو بر یکدیگر است (نجات‌پور و همکاران، ۱۳۹۶: ۹۰). فرهنگ سیاسی به عنوان الگوی غالب رفتارها، باورها و ارزش‌های سیاسی در یک جامعه، در ایران عصر مدرن (سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی) بیش از هر چیز تحت تأثیر ساختار سیاسی حاکم در دوران پهلوی و جمهوری اسلامی؛ و دو جریان فکری و سیاسی عمده در این ساختار که نقش اساسی در شکل‌گیری این فرهنگ داشته‌اند. این دو جریان عبارتند از:

❖ ملی‌گرایی افراطی دوران پهلوی اول و دوم: این جریان به طور خاص بر بازگشت به ۲۵۰۰ سال (دوره باستان) پیش تاکید داشت و با یک ساختار اقتدارگرای تمرکزگرا بر ناسیونالیسم باستان‌گرا و هویت آریایی تمرکز می‌کرد.

^۱ - Political Culture

❖ اسلام سیاسی جمهوری اسلامی: این جریان نیز بر بازگشت به ۱۵۰۰ سال پیش (دوره اسلامی) تاکید دارد و بر ساختار اقتدارگرای تمرکزگرا با محوریت مذهب شیعه و ولایت فقیه تاکید می‌کند.

این دو جریان فکری و سیاسی، هرچند گاهی در رقابت با یکدیگر و گاهی در هم‌پوشانی قرار داشته‌اند، اما در نهایت هویتی پیچیده و متضاد به فرهنگ سیاسی ایران بخشیده‌اند. با این حال، هر دو جریان سیاسی، با تأکید بر تمرکزگرایی و اقتدارگرایی، زمینه‌ساز شکل‌گیری فرهنگ سیاسی شده‌اند که ویژگی‌هایی چون بی‌تفاوتی یا انفعال سیاسی، کاریزماگرایی، و گرایش به اقتدار را در خود دارد. این فرهنگ فاقد سنت گفت‌وگوی مدنی و پذیرش دیگری است و به شکل‌گیری الگوی مرکز-پیرامون و بروز بی‌عدالتی فضایی منجر شده است. این در حالی است که چنین ساختار متمرکز و اقتدارگرایی، باتوجه به تنوع گسترده قومی، زبانی، مذهبی، فرهنگی و جغرافیایی ایران، و نیز وسعت جغرافیایی کشور، با مقتضیات اجتماعی و جغرافیایی (طبیعی و انسانی) آن سازگار نیست.

پیشینه تحقیق

پورقدیری اصفهانی و همکاران (۱۴۰۳)، در تحقیقی با عنوان «تاثیر فرهنگ سیاسی شاه بر عدم توسعه سیاسی در دوره پهلوی دوم ۱۳۵۷-۱۳۳۲» به این نتیجه رسیده‌اند که آمریت، کیش شخصیت، توهم توطئه و قانون‌گریزی به عنوان برخی از عناصر فرهنگ سیاسی محمدرضاشاه با ایجاد تمرکز در قدرت و همچنین شخصی کردن آن مانع از مشارکت سیاسی جامعه - به عنوان یکی از مهمترین ارکان توسعه سیاسی - در دوره پهلوی دوم ۱۳۵۷-۱۳۳۲ بوده است.

مرادی جو (۱۳۹۹)، در تحقیقی با عنوان «آسیب‌شناسی فرهنگ سیاسی ایران معاصر و اثرات آن» به این نتیجه رسیده است که فرهنگ سیاسی ایران دوره معاصر درمجموع زمینه مساعدی برای مشارکت و رقابت سیاسی ایجاد نکرده است. جهت‌گیری‌های شناختی این فرهنگ سیاسی را اقتدارگرا، سرکوبگر، غیرقابل اعتماد و احیاناً عامل بیگانه می‌داند. درمجموع فرهنگ سیاسی حاکم بر جامعه ایران در دوره معاصر تبعی بوده و هیچ نوع مشارکتی را تشویق نمی‌کند. در این فرهنگ، استبداد و بی‌اعتمادی عناصر غالبی هستند که بی‌تفاوتی و انفعال اجتماعی را به وجود می‌آورند.

عباس‌زاده مرزبالی و حسینی‌فر (۱۴۰۱)، در تحقیقی با عنوان «مولفه‌های فرهنگ سیاسی ایران و چگونگی رواج آن‌ها در دوره محمدرضاشاه» به این نتیجه رسیده‌اند که فرهنگ سیاسی ایران در دوره حکومت محمدرضاشاه، دارای مولفه‌های غیرمدنی بوده و از میان عوامل مختلفی که در شیوع این مولفه‌ها نقش داشته‌اند، ساختار سیاسی نقش مهم‌تری داشته است. افرادی که طی سال‌های مدید تحت سلطه حکومت اقتدارگرای پهلوی دوم زندگی کرده بودند، به صورت طبیعی خصلت غیردموکراتیک (اقتدارگرایانه) پیدا کرده بودند و روح حاکم بر نخبگان سیاسی و مردم ایران در رفتار، اخلاق و روحیات آن‌ها متجلی شده است. نظام سیاسی مذکور با اتخاذ و اعمال سیاست‌های اقتدارگرایانه، توانسته بود از شکل‌گیری بسترها و امکانات لازم برای بروز و رواج مولفه‌های مدنی و مثبتی چون قانون‌گرایی، اعتماد سیاسی و... در فرهنگ سیاسی ایران جلوگیری کند و به جای آن، فضای ساختاری لازم را برای تقویت و رواج مولفه‌های غیرمدنی و منفی چون ترس از شاه یا حکومت، احساس ناامنی، بی‌اعتمادی سیاسی، خشونت و ستیزه‌جویی، عدم تساهل و مدارای سیاسی و... در فرهنگ سیاسی ایران شکل دهد.

سریع‌القلم (۱۳۹۷)، در کتابی با عنوان «اقتدارگرایی ایرانی در عهد پهلوی» معتقد است طی چهار قرن نظریه‌پردازی و رشد سرمایه‌داری در غرب، حکومت از قدرت مطلق فرد (پادشاه) به تدریج به مجموعه‌ای از نهادهای منتخب مردم از طریق نظام حزبی، رسانه‌های آزاد و جریان بلامنازع اطلاعات در جامعه اروپایی تبدیل شد. یکی از ویژگی‌های سیستم‌های اقتدارگرا، این است ظاهر جمهوریت، دموکراسی، انتخابات، نهادهای عریض و طویل حکومتی را با پروپاگاندای گسترده حفظ می‌کنند ولی این دستگاهها مجری هستند و جهت‌گیری نظام اقتدارگرا با رای، خواسته‌ها، محاسبات و سلاقی یک فرد، مهندسی مرکزی می‌شود. ساختارهای قدیمی و استبدادی در تاریخ ایران، دو خصلیت نسبتاً پایدار را در افراد شکل داده‌اند: ۱- حذف ۲- انحصار. حذف دیگران و ایجاد انحصار، جایگزین رفتار معقول و تعامل معقول می‌شود. ثبات سیاسی در ایران نتیجه نهادسازی، آزادی بیان و رقابت سیاسی نیست بلکه نتیجه حذف رقبا و انحصار در قدرت است. باطن سیاست در ایران این بود که یک نفر بر همه امور غلبه و نظارت دارد، ظاهر سیاست، نمایشنامه و تئاتر بود. پوسته‌ای از مدرنیته (توسعه عمرانی تنها یک بال تجدد و پیشرفت است) در دوره پهلوی به اجرا گذاشته شد ولی مبانی فکری و مدنی آن نادیده گرفته شدند. نظام سیاسی (پهلوی)، توسعه عمرانی از غرب را می‌پذیرد و به کار می‌گیرد ولی به موازات آن تفکیک قوا، آزادی فکر، توسعه حقوق مدنی، مصونیت سیاسی، فرآیند حقوقی محاکمه و رقابت اندیشه را نمی‌پذیرد. جامعه تخصصی می‌شود، شهروندان تحصیلکرده می‌شوند ولی آزادی بیان و امنیت شغلی ندارند. اگر توسعه عمرانی، آموزش، بناکردن ساختار عمرانی و شهرنشینی با پلورالیسم (کثرت‌گرایی) اجتماعی و سیاسی برای گردش قدرت همراه نشود به اقتدارگرایی مطلق فردی (رضاشاه و پهلوی دوم) گراییده و شکست می‌خورد.

رادفر (۱۳۹۵)، در رساله دکتری با عنوان «تحول فرهنگ سیاسی ایرانیان در نظام جمهوری اسلامی ایران» به این نتیجه رسیده است که فرهنگ سیاسی ایرانیان، به مثابه گفتمان، به دو صورت تحول «از» و تحول «در» دستخوش تغییر و تحول شده است. به گونه‌ای که، با عنایت به رابطه قوام‌بخش متقابل بین گفتمان سیاسی غالب و فرهنگ سیاسی برآمده از آن، با تحول از گفتمان پهلویسم به گفتمان انقلاب اسلامی، مولفه‌های فرهنگ سیاسی ایرانیان در نظام جمهوری اسلامی ایران، حول دال مرکزی اسلام، متناظر با آن متحول شده است.

سریع‌القلم (۱۳۹۳)، در کتابی با عنوان «فرهنگ سیاسی ایران» معتقد است که فرهنگ سیاسی ایرانیان نتیجه ساختارهای سیاسی و اقتصادی در تاریخ ایران است. به رغم تغییر نظامهای سیاسی و متفاوت بودن پایگاههای طبقاتی در این نظامهای سیاسی از صفویه به بعد، فرهنگ سیاسی انباشته شده ایرانی همچنان ناسازگاری خود را با قواعد و اصول ثابت توسعه‌یافتگی حفظ کرده است. نظام سیاسی ایران در عصر پهلوی اول و دوم، بر مبنای تمرکز تصمیم‌گیری و دیکتاتوری نظامی بنیان گذاری شد.

سیونگیو (۱۳۸۱)، در کتابی با عنوان «فرهنگ سیاسی و توسعه سیاسی مطالعه تطبیقی کره و ایران» معتقد است عناصر اصلی فرهنگ سیاسی ایران، خواه به صورت حکومت اقتدارگرایانه پهلوی ظاهر شد یا به صورت مخالفت با رژیم پهلوی و بازگشت به سنت و فرهنگ بومی، به هر جهت و در هر دو صورت گرایش‌ها و نگرش‌های اقتدارگرایی را در خود دارد و در عملکرد نظام به روشنی دیده می‌شود. در دوران جدید به واسطه ورود عوامل تازه‌ای مثل قانون اساسی، مجلس قانونگذاری و حکومت انتخابی تغییراتی پدید آمد. با این حال این عناصر نتوانستند یکباره نظام سیاسی را از وضعیت

اقتدارگرایانه و پدرسالارانه بیرون بیاورند و نظام رعیتی را به نظام شهروندی تبدیل کنند. بسیاری از باورها، رویکردها و ارزش‌های فرهنگی در ایران از محدوده حکومت پهلوی یا دولت جمهوری اسلامی فراتر می‌رود و در هر دو نظام دیده می‌شود. ازجمله نگرش به مسئله قدرت و اقتدار است. محمدرضاشاه خود را بالاتر از هر قانونی می‌دانست و بین دولت و رژیم تفاوت نمی‌گذاشت. در جمهوری اسلامی نیز بین دولت و رژیم تفاوت گذاشته نمی‌شود. جمهوری اسلامی نیز می‌کوشد اتحادیه‌های صنفی را تحت نظارت دولت قرار دهد.

چارچوب مفهومی و نظری پژوهش

الف - مفاهیم

فرهنگ سیاسی

هنگامی که فرهنگ در کنار واژه‌های دیگری مانند سیاست و مدنیت قرار می‌گیرد و یا با صفاتی مثل خلاق، پویا، ایستا و عقیم ترکیب می‌شود، درواقع هدف بیان اشکال و آثار فرهنگ در عرصه سیاست و جامعه است و توجه به سیر تکاملی، تحرک و نقش سازنده و یا بازدارنده آن دارد. وقتی ما صحبت از فرهنگ سیاسی می‌کنیم، قصد ما تمرکز روی ابعاد و آثار و تجلیات سیاسی فرهنگ در جامعه است. مسائلی از قبیل آزادی، سلطه و استبداد در عرصه سیاست با مقولات «قدرت» و «اقتدار» پیوند دارد، ولی ماهیت آن در جوامع از یک خاستگاه فرهنگی، یا به عبارت صحیح‌تر فرهنگ سیاسی نشأت می‌گیرد. فرهنگ سیاسی یک جامعه عبارت است از مجموعه باورها، گرایش‌ها، بینش‌ها، ارزش‌ها، معیارها و عقایدی که در طول زمان شکل گرفته و تحت تاثیر وقایع، روندها و تجربیات تاریخی از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود و در قالب آنها، نهادها، رفتارها و کنش‌های سیاسی برای نیل به هدف‌های جامعه شکل می‌گیرد. در فرهنگ سیاسی مفاهیمی چون «قدرت»، «آزادی»، «مردم‌سالاری»، «حاکمیت»، «مشروعیت»، «عدالت»، «برابری»، «دولت»، «حکومت»، «انسان سیاسی»، «حقوق اساسی» و دیگر پدیده‌های مطرح در قلمرو سیاست مورد توجه است (کاظمی، ۱۳۸۲: ۳۶). لوسین پای فرهنگ سیاسی را محصول تاریخ جمعی یک نظام سیاسی و تاریخ زندگی افرادی می‌داند که آن نظام را می‌سازند (ربانی و شایگان‌فرد، ۱۳۸۹: ۱۲۴). فرهنگ سیاسی زاده فرهنگ عمومی یک جامعه به شمار رفته و دارای رابطه‌ای ارگانیکال با یکدیگر هستند. فرهنگ عمومی مجموعه‌ای از ارزش‌ها، احساسات، نهادها، رویکردها، رسم و رسوم و عادات، تربیت، فلسفه و هنر، ابداعات و اختراعات است که بین یکایک افراد ملت مشترک بوده و به مثابه میراث تاریخی به نسل‌های بعدی منتقل می‌گردد. این فرهنگ دارای اجزاء مختلفی است که ازجمله محوری‌ترین آن‌ها فرهنگ سیاسی می‌باشد. فرهنگ سیاسی مجموعه‌ای از نگرش‌ها و جهت‌گیری‌های اعضای یک جامعه نسبت به نظام سیاسی، نخبگان سیاسی و قدرت سیاسی می‌باشد. فرهنگ سیاسی در طول حیات سیاسی و اجتماعی یک جامعه، تحت تاثیر عوامل مختلفی چون ساختار سیاسی، ساختار اجتماعی، شرایط تاریخی، وضعیت جغرافیایی، نظام عقیدتی و... شکل می‌گیرد و سپس در یک فرآیند مستمر جامعه‌پذیری سیاسی نهادینه شده و از نسلی به نسلی دیگر منتقل می‌شود که در این میان «ساختار سیاسی» نقشی مهم و تعیین‌کننده در شکل‌گیری نوع خاصی از فرهنگ سیاسی و شیوع مولفه‌هایش دارد. از این رو است که گابریل آلموند تاکید می‌کند «فرهنگ سیاسی» همان نظام سیاسی درونی شده در ادراکات و ارزیابی‌های مردم می‌باشد.

درواقع هر نظام سیاسی به منظور حفظ و استمرار حاکمیت خود، فرهنگ سیاسی خاصی را شکل داده و آن را ترویج می‌کند (عباس‌زاده مرزبالی و حسینی‌فر، ۱۴۰۱: ۲۰۲۴). برخی متفکرین و پژوهشگران علوم سیاسی معتقدند مشکل اساسی ما «فرهنگ سیاسی» است که بینش‌ها، اولویت‌ها، آرمان‌ها، ارزش‌ها و هنجارهای زندگی انسان در جامعه را شکل و سامان می‌دهد. در این صورت، «فرهنگ سیاسی» به ما می‌گوید آرمان^۱ چیست و چگونه می‌توان به آن دست یافت. مثلاً از زمان انقلاب صنعتی، فرهنگ سیاسی آمریکا بر اساس این اندیشه استوار بود که لازمه رشد، عقلانیت^۲ است، توسعه متکی به رشد است و بهبود و ارتقاء کمی و کیفی جامعه در گرو توسعه می‌باشد. در همین مسیر، عقلانیت علم، با قدرت خلاقانه خود با عقلانیت دموکراسی هم‌بستر می‌شود و زمینه را برای کنترل محیط انسانی، هم‌زمان با بهبود کیفیت زندگی، فراهم می‌کند (کاظمی، ۱۳۸۲: ۴۶).

ملی‌گرایی

«ملی‌گرایی»^۳ به بیان سرزمینی هویت اشاره دارد و عبارت است از حس تعلق به گروه یا جامعه‌ای که هویتی مشترک داشته و اغلب (اما نه همیشه) با یک قلمرو ویژه تداعی می‌شود. ظهور ملت-دولتهای جدید در معاهده صلح وستفالی در سال ۱۶۴۸ ریشه دارد. نظام حکومتی وستفالیایی قدرت حاکمیت داخلی را به دولتها محول می‌کرد و دیگر ملت-دولتها حق دخالت در امور داخلی آنها را نداشتند. بنابراین، حاکمیت مستقل با محدوده‌های سرزمینی دولت مطابقت داشت. ملت-دولتها پدیده‌هایی به نسبت تازه در تاریخ جهان محسوب می‌شوند، اما نشان داده‌اند نیرویی قدرتمند در زندگی معاصر هستند. زادگاه آدمی و مردمانی که آدمی در میان آنها رشد کرده است بر تمام ابعاد زندگی معاصر تأثیر می‌گذارد. این‌گونه حس تعلق به یک ملت-دولت بر نگرش فرد نسبت به کشورش تأثیر می‌گذارد. ملی‌گرایی یکی از این گونه حس‌ها است. بندیکت اندرسون^۴ (۱۹۸۳) معتقد بود ملی‌گرایی عملکرد یک «جامعه سیاسی ذهنی» است که در آن همه افراد نمی‌توانند یکدیگر را بشناسند ولی بر این باورند که تاریخ‌ها، روایت‌ها و روایات مشترکی دارند. این گروه از افراد دارای نمادها، مظاهر و ساختارهای مشترکی هستند که به عنوان نیروهای وحدت‌آفرین عمل می‌کنند. آنها از طریق رخدادهای مشترک و هم‌زمان و بازگو کردن آنها به چنین باورهایی می‌رسند (گالا هر و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۹۲-۲۹۱). ملی‌گرایی یک جنبش مدرن است. در طول تاریخ، مردم به خاک بومی خود، به سنت‌های والدینشان و سرزمین پیوسته بودند، اما این ملی‌گرایی بود که در پایان قرن هجدهم به یک احساس عمومی و شناخته شده تبدیل شد و یکی از بزرگ‌ترین، و شاید بزرگ‌ترین عوامل تعیین‌کننده تاریخ مدرن به شمار می‌رود (دانشنامه بریتانیکا، ۲۰۲۵). ملی‌گرایی، فلسفه و ایدئولوژی با ماهیت جغرافیای سیاسی است که در اواخر سده هجدهم و اوایل سده نوزدهم در جهان غرب بر مبنای حکومت و حاکمیت مردم بر سرزمین شکل گرفت و منشأ بسیاری از تحولات سیاسی و اجتماعی در سرتاسر جهان در سده نوزدهم و پس از آن شد. به گونه‌ای که ملی‌گرایی، قوی‌ترین نیروی ساخت و بازساخت نقشه سیاسی جهان در این دوره بوده و سبب فروپاشی امپراتوریها و نظامهای استعماری و باعث پیدایش کشورهای جدید و مرزبندی‌های دوباره شده و برای تجدید

¹ - Ideal

² - Rationality

³ - Nationalism

⁴ -Benedict Anderson

ساختار حکومت‌های موجود و نیز تقویت آنها به کار رفته است. پس از معاهده وستفاليا در ۱۶۴۸م، شکل‌گیری دولت ملی بیش از هر چیزی متأثر از اندیشه‌های ملی‌گرایی بوده و ملی‌گرایی ابزاری قدرتمند در دست حکومتها برای فرآیند تدریجی وحدت و توسعه کشور بوده است. در این میان انقلاب فرانسه در سال ۱۷۸۹م، نقش شگرفی در شکل‌گیری و گسترش اندیشه‌های ملی‌گرایی داشته است. انقلابیون فرانسه نخستین کسانی بودند که از «مجلس ملی» و «حاکمیت از آن کل ملت است» سخن گفتند (ویسی، ۱۳۹۸: ۳۲). ناسیونالیسم یا «ملی‌گرایی»، مفهومی کاملاً سیاسی است، فلسفه و اندیشه‌ای سیاسی است؛ اندیشه یا فلسفه‌ای که در هر ملتی ریشه در هویت ملی و میهن‌دوستی آن ملت دارد. ناسیونالیسم پدیده‌ای فلسفی و کاملاً نوین است که از سوی اروپای بعد از انقلاب صنعتی به جهان بشری معرفی شد. در این راستا، شایان توجه است، در حالی که جنگ جهانی اول و جنگ‌های بزرگ پیش از آن بیشتر از انگیزه‌های میهن‌دوستی ناشی شد، جنگ جهانی دوم حاصل برخورد اندیشه‌های ناسیونالیستی بود. تردیدی نیست که همه مکتب‌ها و فلسفه‌های سیاسی از استعداد هموارکردن راه برای افراط‌گری برخوردارند؛ اما زیربنای جغرافیایی نیرومند فلسفه ناسیونالیسم، در ارتباط با انگیزه «میهن‌دوستی» و توأم با عامل مبهم احساس برتر بودن نسبت به دیگران که نه چندان پنهان، در لابه‌لای فلسفه ناسیونالیسم نهفته است، شرایطی را فراهم می‌سازد که ناسیونالیسم در دست افراط‌گرایان به آسانی و به سرعت به فاشیسم و برتری‌خواهی‌های دینی، نژادی و ملیتی تبدیل شود. بهترین نمونه این وضع ناسیونالیسم به فاشیسم گراییده موسیلینی و گرایش‌های نژادپرستانه آلمان نازی و ایجاد جنگ جهانی دوم در میانه قرن بیستم است (مجتهدزاده، ۱۳۸۷: ۱۳۶، ۱۲۹).

اسلام سیاسی

جریان اسلام سیاسی به رهبری اندیشمندان و عمل‌گرایان مسلمان در دوران معاصر به ویژه پس از فروپاشی نظام دوقطبی از جمله محورهای چالش برانگیز و در دستور کار نظم نوین جهانی بوده است. سید جمال الدین اسدآبادی، محمد عبده، سید محمد رشید رضا، عبدالرحمن کواکوبی، حسن البنا، ابوالاعلی مودودی، ابوالحسن ندوی، سید قطب، و آیت‌الله خمینی از جمله رهبران اسلام‌گرایی در دوران معاصر بوده‌اند. (جمشیدی‌راد و محمودپناهی، ۱۳۹۱: ۱۲۹-۱۳۰). منظور از اسلام سیاسی تمایل یا اعتقاد فرد به این است که کلیات و جزئیات حکومت کشورش بر اساس دستورات و آموزه‌های اسلامی تنظیم شود (هادوی و صناعی، ۱۴۰۰: ۱۵۶). بنابراین گروهی که خواهان حضور همه‌جانبه دین در تمامی عرصه‌های سیاسی‌اند، به جریان اسلام سیاسی متصل می‌شوند (صفوی‌همامی و شمسی‌یارعزیز، ۱۳۹۹: ۱۲۴۴). بر اساس نظریه گفتمان، اسلام سیاسی گفتمانی است که هویت اسلامی را در کانون عمل سیاسی قرار می‌دهد. در گفتمان اسلام سیاسی، اسلام به یک دال برتر تبدیل می‌شود. بابی سعید معتقد است که مفهوم اسلام سیاسی بیشتر برای توصیف آن دسته از جریان‌های سیاسی اسلام به کار می‌رود که خواستار ایجاد حکومتی بر مبنای اصول اسلامی هستند. بنابراین اسلام سیاسی را می‌توان گفتمانی به حساب آورد که گرد مفهوم مرکزی حکومت اسلامی نظم یافته است. این گفتمان بر تفکیک‌ناپذیری دین و سیاست تأکید کرده و مدعی است که اسلام از نظریه‌ای جامع درباره دولت و سیاست برخوردار است و به دلیل تکیه بر وحی، از دیگر نظریه‌های سیاسی موجود، برتر می‌باشد. در این گفتمان از تعبیرهای اسلامی برای تبیین و توضیح وضعیت سیاسی جامعه استفاده می‌شود و بازگشت به اسلام و تشکیل حکومت اسلامی، تنها راه‌حل بحران‌های جامعه معاصر به شمار می‌آید. هدف نهایی این گفتمان بازسازی جامعه براساس اصول اسلامی است و در این راه به دست آوردن

قدرت سیاسی، مقدمه‌ای ضروری تلقی می‌شود. هواداران اسلام سیاسی، اسلام را به مثابه یک ایدئولوژی جامع در نظر می‌گیرند که دنیا و آخرت انسان را دربر گرفته و برای همه حوزه‌های زندگی دستورها و احکام روشن دارد. بدین ترتیب این گفتمان درمقابل همه گفتمان‌های مدرن و سنتی، که اعتقادی به ادغام دین و سیاست ندارند قرار می‌گیرد (بصیری و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۰). مهم‌ترین مسئله چالش‌برانگیز فرهنگ سیاسی دینی و اسلام سیاسی در حال حاضر تقابلی است که در دوگانه جامعه دینی - جامعه مدنی (امت در برابر ملت) بازنمایی می‌شود (شیری، ۱۳۹۹: ۱۸۷).

ب- چارچوب نظری

نظریه گابریل آلموند و سیدنی وربا در فرهنگ سیاسی

از دیدگاه آلموند و وربا، فرهنگ سیاسی برآیندی از نگرش‌ها و جهت‌گیری‌های همه اعضای جامعه است. این نگرش‌های فردی را می‌توان در سه مقطع تحلیلی دسته بندی کرد:

- ❖ نگرش‌های شناختی: به کمیت و کیفیت دانسته‌های فرد از نظام سیاسی و حول‌وحوش آن نظیر نهادهای سیاسی اداره‌کننده کشور، روش کار این نهادها و اداره کنندگان این نهادها اشاره دارد.
- ❖ نگرش‌های احساسی یا عاطفی: به درجه درک روانشناختی افراد نسبت به نظام سیاسی و همچنین تعهد فرد نسبت به نظام سیاسی ارتباط می‌یابد.
- ❖ نگرش‌های ارزشی: به نظام ارزشی شخص بازمی‌گردد.

آلموند و وربا با به کاربردن این سه نوع نگرش به انواعی از فرهنگ سیاسی دست یافته‌اند:

۱. فرهنگ سیاسی محدود: در فرهنگ سیاسی محدود افراد از نظام سیاسی آگاهی چندانی ندارند و جهت‌گیری آنها نسبت به سیاست و هدفهای سیاسی بسیار ضعیف است. احساس وابستگی آنها به تصمیمات سیاسی اندک است و تصویر روشنی از نظام سیاسی ندارند. افراد دارای فرهنگ سیاسی محدود، دستخوش انجماد فکری، از نظام سیاسی هیچ توقعی ندارند.

۲. فرهنگ سیاسی تبعی یا انفعالی: نوعی از فرهنگ سیاسی است که بر اساس آن افراد از وجود نظام سیاسی و برون‌داده‌های آن آگاهی دارند و ممکن است نسبت به آن علاقه‌مند یا از آن تنفر داشته باشند. اما افراد در درون داده‌های نظام دخالتی ندارند و این امر ممکن است ناشی از عدم وجود نهادهای آزاد و تجمع خواست‌ها و تقاضاها و ضعف در ساخت‌ها باشد. احساس کارایی سیاسی در سطح فردی بسیار محدود است.

۳. فرهنگ سیاسی مشارکتی: شهروندان آگاهی بسیار بالایی دارند و امکان درگیری سیاسی آنها در رابطه با موضوعات سیاسی زیاد است و نسبت به نقشهای سیاسی جهت‌گیری فعالانه‌ای دارند. افراد به لحاظ روانی معتقدند که می‌توانند بر موضوعات سیاسی تاثیر گذاشته و رفتار نخبگان را هدایت کنند (شوشتری، ۱۳۹۱: ۳۶-۳۷).

در نظامهای سیاسی متفاوت، فرهنگ سیاسی از سه بُعد می‌تواند نشأت گیرد:

الف) ابعاد شناختی: دانش نسبت به نظام سیاسی، نهادها و مسئولین آن، ورودیها و خروجی‌های این نظام سیاسی؛

ب) ابعاد احساسی: احساساتی که شهروند نسبت به نظام سیاسی و مسئولین و عملکرد آنها دارد؛

ج) ابعاد ارزیابی: نحوه تجزیه و تحلیل شهروندان از مسایل سیاسی جامعه و کشور خود. این سه بُعد فرهنگ سیاسی که توسط آلموند و وربا طراحی شده، سه نوع فرد سیاسی را نیز متصور شده است که در جدول زیر قابل تطبیق است:

جدول (۱): تطابق یا عدم تطابق میان فرهنگ سیاسی و ساختار سیاسی

شهروند متعهد	فرد بی تفاوت	فرد منزوی شده
مثبت	مثبت	مثبت
مثبت	بی تفاوت	منفی
مثبت	بی تفاوت	منفی

مآخذ: سریع القلم، ۱۳۹۳: ۲۹

سه نوع شهروند یا فرد سیاسی در نظامهای سیاسی در این تطابق بررسی شده است. هنگامی که شهروند به سیستم متعهد است و خود را جزیی از آن تصور می کند، نه تنها شناخت دارد بلکه احساسات و ارزیابی های مثبت نیز دارد. در این نوع تقسیم بندی، شخص در نظام سیاسی شهروند محسوب می شود؛ زیرا ارزش و جایگاهی در نظام سیاسی دارد. در تقسیم بندی دوم فرد جایگاه ندارد و در نتیجه شهروند نیست. در عین حال، نسبت به نظام سیاسی شناخت دارد، اما نه احساس دارد و نه علاقه ای به ارزیابی عملکرد و ستانده های نظام سیاسی. در تقسیم بندی سوم، شخص حتی بی تفاوت هم نیست بلکه به مراتب جایگاهی منفی تر برای خود قائل است؛ بدین صورت که شناخت مناسبی از نظام سیاسی دارد ولی نسبت به آن، احساسات و ارزیابی هایی منفی با خود حمل می کند (سریع القلم، ۱۳۹۳: ۲۸-۲۹).

روش شناسی تحقیق

روش تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی است. با توجه به ماهیت و موضوع مورد مطالعه شیوه گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای و اینترنتی (کتاب، مقالات و منابع معتبر اینترنتی، رساله دکتری ...) است. همچنین برای تجزیه و تحلیل داده ها از نرم افزارهای EXCEL، GIS، جدول، نمودار و نقشه استفاده شده است. این پژوهش درصدد طرح این پرسش است که ساختار نظام سیاسی چه تاثیری بر فرهنگ سیاسی ایران در عصر مدرن داشته است؟

یافته های پژوهش

ملی گرایی در ساختار سیاسی ایران مدرن

ملی گرایی پدیده سیاسی واحد و منسجمی نیست. این پدیده سیاسی گونه های مختلفی دارد، نگرشهای متفاوت و بعضاً متناقضی درخصوص آن وجود دارد، کارکردهای متفاوتی دارد و مورد بهره برداریهای سیاسی مختلفی قرار گرفته است. ملی گرایی، در دوره های مختلف گاهی پیشرو و گاهی واپس گرا، گاهی دموکراتیک و گاه اقتدارگرا، بعضی وقتها آزادی بخش و گاه سرکوبگر و گاهی حامی جناح راست و وقتی دیگر حامی جناح چپ بوده است (ویسی، ۱۳۹۸: ۳۸). ایدئولوژی تشکیل ملت مدرن در ایران زیرنفوذ مدل اروپایی به ویژه فرانسوی آن، لنگان لنگان از نیمه های قرن نوزدهم به این کشور

راه یافت و سرانجام با انقلاب مشروطیت رسمیت سیاسی یافت. این جنبش که نخستین گام ناکام خود را با اصلاحات امیرکبیر برداشته بود با کوشش برای برپاکردن نهادهای اداری و ارتشی و آموزشی ملی در دوران رضاشاه به اوج رسید (آشوری، ۱۳۷۷: ۶). این ایدئولوژی که در اساس الگوبرداری از ناسیونالیسم اروپایی بود گمانی از پدیده‌ای یکپارچه به نام ملت ایران داشت که نشانه‌های آن را با زبان یگانه، فرهنگ یگانه و درکل هویت یگانه در تاریخ یگانه دیرینه‌ای می‌جست این همان تاریخی بود که مورخان آن دوران به نام تاریخ ملی به‌ویژه در کتاب‌های درسی می‌نوشتند و با این تاریخ و ایدئولوژی ناسیونالیستی آن ذهنیت تاریخی چند نسل در دوران سلطنت پهلوی شکل گرفت. در دوران پهلوی نیز هم چون مدل‌های اصلی آن در اروپا تلاش بر آن بود تا از راه ساختار دولت یگانه و آموزش و پرورش سراسری ملی با زبان یگانه و نیز به کاربردن رسانه‌های همگانی با چنین گرایشی، آنچه را که نشانه‌های بی‌چون و چرای آن را در تاریخ می‌یافتند، درحقیقت ایجاد شود. پروژه ساختن ایران نوین با الگوی اروپایی از دل ویرانه‌های یک امپراطور پوسیده درهم‌شکسته آسیایی و برپاکردن نهادهای اداری، آموزشی و صنعتی مدرن، با همه سستی‌ها و بی‌بنیگی‌اش، در پرتو اراده و قدرت دیکتاتورانه در دوران رضاشاه با ضربه‌های جنگ جهانی دوم بازایستادند و در دوران فرزندش (محمدرضا پهلوی) نیز نتیجه‌ای حاصل نگشت. در دوره پهلوی، ناسیونالیسم ایرانی به ظواهر سطحی و برانگیخته شدن جنبه‌های احساسی و هیجانی انجامید و به عاملی وحدت بخش میان نخبگان فکری، نخبگان ابزاری و توده‌های مردم منجر نشد. پروژه ملت‌سازی با مدل کلاسیک آن یعنی پدیدآوردن ملت یکپارچه (ملی‌گرایی افراطی) از برنامه‌ریزی و اجرای آن به دست دولتی که خود را نماینده تمام ملت می‌داند، به دلایل بسیار در ایران به تمامیت نرسید و شور تعلق ملی چنان که باید فراگیر نشد و از لایه‌های باریکی از طبقه میانه به نسبت مدرن شهری فراتر نرفت (زارعی، ۱۳۹۲: ۷۵-۷۴). ملی‌گرایی در سیر گفتمانی پهلوی همچنان در دوران محمدرضا شاه ادامه داشت. شاید این سیر در مقطعی کمرنگ‌تر و یا پررنگ‌تر ظهور کرده باشد ولی در طول دوران سلسله پهلوی همواره وجود داشته است. برای نمونه اوج ملی‌گرایی افراطی پهلوی را در دوران محمدرضا شاه می‌توان با برگزاری جشنهای شاهنشاهی و تغییر تقویم هجری به تقویم شاهنشاهی نشان داد (رادفر، ۱۳۹۵: ۵۸). به طور کلی می‌توان گفت از آغاز قرن بیستم، ملیت و هویت ایرانی وارد دوران تعاریف مدرن شد. انقلاب مشروطیت در سرآغاز قرن بیستم، آغاز آشنایی ایرانیان با مفاهیم اروپایی «حکومت ملتی» و «دموکراسی» بود. پیش از بروز انقلاب اسلامی در ایران، نظام حکومتی و برخی از اندیشمندان جامعه، سخت در تلاش پروردن هویت ملی مدرنی برای ایران بودند که یک‌سره بر دستاوردها و افتخارات دوران هخامنشی و ساسانی ایران و ملی‌گرایی افراطی تکیه داشت. پس از انقلاب اسلامی، برخی از ارکان نظام حکومتی و برخی از اندیشمندان جامعه سخت سرگرم پروراندن هویتی برای این ملت شدند که یک‌سره بر اسلام و مفاخر اسلامی تکیه داشت و برخی از آنان تا آنجا پیش رفتند که ملیت را مغایر «امت» و هویت ملی را مخالف هویت اسلامی شمردند و بر اسلام سیاسی تاکید داشتند. این دو، راهی را پیمودند که با طبیعت حقیقی ساختمان ملیتی و هویتی ایران سازگاری نداشت (مجتهدزاده، ۱۳۹۱: ۷۵).

اسلام سیاسی در ساختار سیاسی ایرانِ مدرن

نسبت میان دین و سیاست در ایران پیچیده است. به ندرت می‌توان به دوره‌هایی اشاره داشت که دین و دستگاه‌های متولی دینی، در راس نظام سیاسی مستقر شده باشند. آنچه اسلام سیاسی را در ایران تازگی می‌بخشد استیلای تام و تمام دین و به تبع آن روحانیت بر دستگاه حاکمیت سیاسی است. در دوره جدید، و با توجه به کارکردهای تازه و گسترده دولت مدرن، انتظار می‌رفت تمایز سنتی میان طبقه روحانیت و دستگاه سیاسی جدی‌تر شود و ذهنیت اجتماعی به کلی از تصویر یک حاکمیت دینی پاک گردد. گسترش شهرنشینی، گسترش سواد و آموزش عالی، نقش دولت در توسعه و نوسازی، شکل‌گیری پارلمان و قانون‌گذاری مدرن و از همه مهم‌تر تاسیس و گسترش دانشگاه‌ها و نقش علم در مدیریت امور عمومی، نباید به ایده مقتضی نقش سیاسی دین و استیلای روحانیت در اعمال قدرت سیاسی مجال می‌داد. اما تحولات ایران پس از اعمال یک مدرنیسم آمرانه توسط نظام پهلوی زمینه‌ساز ظهور حاکمیتی متکی بر ارزش‌های دینی شد و روحانیون را در راس نظام سیاسی مستقر کرد. انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ با رهبری یک مرجع دینی (آیت الله خمینی) صورت گرفت و این زمینه‌ساز استقرار حکومت دینی و اسلام سیاسی در ایران شد (کاشی، ۱۳۹۲: ۱۰۱-۱۰۰). پس از پیروزی انقلاب ۱۹۷۹ (۱۳۵۷ ه.ش) و تشکیل مجلس خبرگان برای تصویب قانون اساسی (به جای مجلس موسسان) آیت‌الله خمینی پیامی برای مجلس خبرگان فرستاد و گفت که قانون اساسی جدید باید صددرصد اسلامی باشد. طرفداران نظریه ولایت فقیه با این پیام تشویق شدند که یک حکومت تئوکراتیک برپا کنند (سیونگ یو، ۱۳۸۱: ۲۱۰). اولیور روی^۱ بر این باور است که انقلاب اسلامی ایران از ابتدا براساس پیوندی از دو نوع مشروعیت سیاسی و مذهبی مبتنی بود و این امر از طریق مفهوم ولایت فقیه شکل گرفت که این امر را می‌توان اولین تأثیر اسلام سیاسی بر انقلاب اسلامی به شمار آورد (بصیری و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۱). وقتی صحبت از اسلام سیاسی در ایران می‌شود، منظور، اسلامی است که سیاست را از دریچه حکومت ولایت فقیه می‌بیند که نمونه منحصر به فرد آن در جمهوری اسلامی ایران متجلی شده و قدرت سیاسی و حکومت را در دست گرفته است. ولی فقیه، به جز شأن رسالت پیامبر، و امامت امامان، دیگر شئون آنها در ولایت بر مسلمانان را در اختیار دارد که شأن سیاسی از جمله آن‌هاست. فقیه‌ی که حکومت اسلامی را در دست می‌گیرد، بر همه فقهای دیگر و عموم مسلمانان ولایت دارد و اطاعت از اوامر ایشان، در راستای اطاعت از اوامر معصومان و حجتی برای عمل شرعی تلقی می‌گردد. با توجه به این نگاه اعتقادی است که شیعیانی که به ضرورت حکومت در دوران غیبت معتقدند، ولی فقیه حاضر در تنها حکومت شیعی، ولایی جهان (ایران) را نایب امام زمان دانسته و خود را به پیروی از او موظف می‌دانند (خان محمدی، ۱۴۰۳: ۹۵-۹۴).

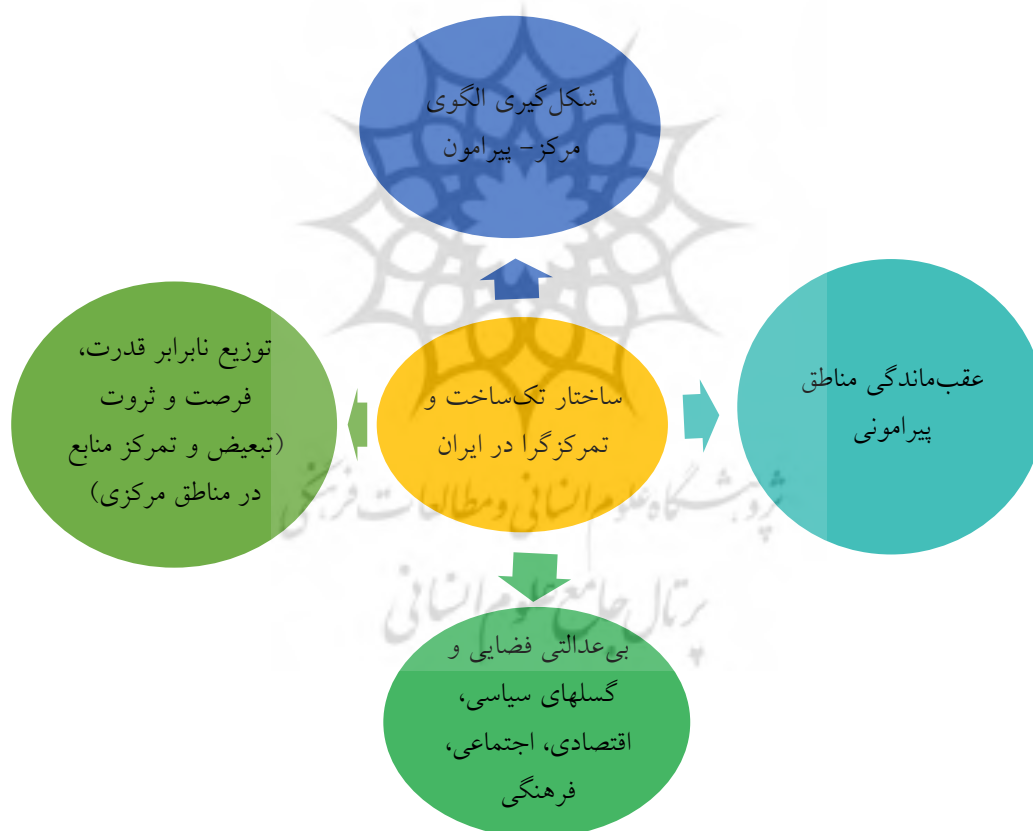
تمرکزگرایی در ساختار سیاسی ایرانِ مدرن

تمرکزگرایی شیوه‌ای از سازماندهی سیاسی-اداری به شمار می‌رود که در آن تصمیمات در زمینه کلیه امور عمومی (محلی و ملی) به وسیله مرکز سیاسی اتخاذ و اجرا می‌شود. یعنی در ساختارهای متمرکز فقط یک منبع قدرت و کنترل وجود دارد و وظایف و اختیارات کلیه سازمانهای محلی مخلوق همین منبع است. و می‌توان گفت تمرکزگرایی همراه با

¹ - Oliver Roy

اقتدارگرایی است. فضای جغرافیایی ایران، از دوره مدرن (رضاشاه) تا اکنون (جمهوری اسلامی)، علی‌رغم تنوع جغرافیایی-انسانی و وسعت زیاد آن، در قالب ساختار سیاسی-اداری بسیط و تمرکزگرا اداره می‌شود. با این حال، ساختار سیاسی-اداری تمرکزگرا (از لحاظ نظری) مطلوب کشورهایی به شمار می‌رود که از یک ملت همگون تشکیل شده و از تکثر و تفاوت‌های فضایی (جغرافیایی-انسانی) کمتری برخوردار هستند (ولیعلی زاده، ۱۳۹۵: ۱۴۲، ۱۳۹). تمرکزگرایی در دوره مدرن (از دوران سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی) با وسعت کشور و شرایط جغرافیایی-انسانی متنوع ایران، که شامل تفاوت‌های قومی، زبانی، فرهنگی، مذهبی و جغرافیایی است، هماهنگی ندارد و باعث بروز چالش‌های عمده‌ای شده است که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- ❖ شکل‌گیری الگوی مرکز-پیرامون و بی‌عدالتی فضایی
- ❖ عقب‌ماندگی مناطق پیرامونی و ایجاد گسل‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی
- ❖ توزیع نابرابر قدرت، فرصت و ثروت (تبعیض و تمرکز منابع در مناطق مرکزی)

شکل (۱). «اثرات سیستم تک‌ساخت و تمرکزگرا در ساختار فضایی کشور ایران»

مأخذ: نگارنده

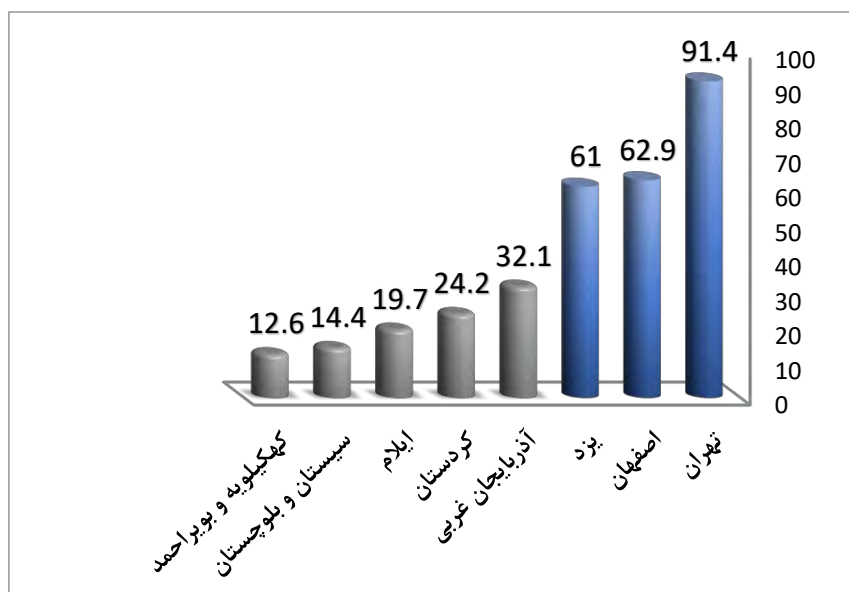
در ساختارهای حکومتی تک‌ساخت و تمرکزگرا، همواره مناطق مرکزی به علت تمرکز قدرت، منابع، فرصت، ثروت ... به عنوان مناطق برخوردار، و سایر مناطق جز مناطق توسعه نیافته و محروم پیرامونی هستند که خروجی این سیستم تک‌ساخت و تمرکزگرا، شکل‌گیری و تشدید الگوی مرکز-پیرامون است. در این پژوهش استانهای تهران (مرکز)، البرز، قم، مرکزی،

سمنان، اصفهان، یزد، فارس و کرمان؛ به واسطه نزدیکی به مرکز (تهران)، موقعیت و جغرافیای طبیعی و انسانی مشترک در نقشه فضایی ایران؛ به عنوان مناطق مرکزی مد نظر است. و سایر استانها (پیرامونی و مرزی)، جزء مناطق پیرامونی در فضای ایران هستند. بر اساس آمار و ارقام ارائه شده در سال‌های پایانی حکومت پهلوی، الگوی مرکز- پیرامون و توسعه نامتوازن ایران در این دوره قابل مشاهده است. اطلاعات جمع‌آوری شده در جدول شماره ۲ که بر اساس آمار موجود سال‌های ۱۳۵۴ و ۱۳۵۵ هستند، آشکارا گویای شکل‌گیری الگوی مرکز- پیرامون و ناموزونی توسعه در دوره پهلوی هستند. همانطور که مشاهده می‌شود، درصد شهرنشینی (به عنوان یکی از شاخصه‌های توسعه که به ویژه مد نظر برخی مکتب‌ها نظیر نوسازی است) در استان تهران با سایر استان‌ها و همچنین، در میان استان‌های توسعه‌یافته‌تری چون اصفهان با استان‌های محرومی چون ایلام و سیستان و بلوچستان، از تفاوت فاحشی برخوردار است. برای نمونه، در حالی که درصد شهرنشینی در استان تهران ۹۱/۴ درصد گزارش شده است، این رقم برای استان‌های اصفهان و سیستان و بلوچستان به ترتیب ۶۲/۹ و ۱۴/۴ درصد است (رحیمی، ۱۳۹۶: ۷۶) (جدول و نمودار ۲).

جدول (۲): توسعه نامتوازن استانی بر پایه شاخص‌های جمعیتی و صنعتی در سال‌های ۱۳۵۴ و ۱۳۵۵

شاخص	جمعیت				موقعیت مرکز- پیرامونی استانها
	کل	شهری (درصد)	روستایی (درصد)	تعداد کارگاه	
استان					
تهران	۵۳۳۱۱۶۶	۹۱.۴	۸.۶	۲۷۹۶	مرکز
اصفهان	۱۹۷۴۹۳۸	۶۲.۹	۳۷.۱	۳۰۰	مرکز
یزد	۳۵۸۰۸۲	۶۱	۳۹	۹۳	مرکز
آذربایجان غربی	۱۴۰۴۸۷۵	۳۲.۱	۶۷.۹	۷۳	پیرامون
سیستان و بلوچستان	۴۴۳۴۰۰	۱۴.۴	۸۵.۶	۳۸	پیرامون
کردستان	۷۸۳۷۴۰	۲۴.۲	۷۵.۸	۱۳	پیرامون
ایلام	۲۴۳۲۲۲	۱۹.۷	۸۰.۳	۸	پیرامون
کهگیلویه و بویراحمد	۲۲۸۰۰۰	۱۲.۶	۸۷.۴	۱	پیرامون

مأخذ: نگارنده (مأخذ: آمارنامه‌های استانهای کردستان، کهگیلویه و بویراحمد و ایلام در سال ۱۳۵۴، آمارنامه یزد، آذربایجان غربی و سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۵۵ و تهران ۱۳۶۰. آمارنامه پیش از سال ۱۳۶۰ استان تهران موجود نیست، اما آمارنامه مورد استفاده بر اساس سرشماری سال ۱۳۵۵ تنظیم شده).

نمودار (۱): توسعه نامتوازن استانی بر پایه درصد شهرنشینی مناطق مرکزی و پیرامون در سالهای ۱۳۵۴ و ۱۳۵۵

مأخذ: نگارنده

بر اساس آمار وزارت کشور در سال ۱۳۹۱، در دوره جمهوری اسلامی ایران، تمرکزگرایی موجب شده است که بخش عمده‌ای از مناطق مرکزی کشور به عنوان مناطق توسعه‌یافته و برخوردار شناخته شوند، در حالی که مناطق پیرامونی عمدتاً محروم و توسعه‌نیافته باقی بمانند. این وضعیت باعث شکل‌گیری و تشدید الگوی مرکز-پیرامون در ساختار فضایی ایران شده است. بر اساس این آمار، استان‌های با موقعیت مرکزی مانند تهران، اصفهان، قم، البرز و سمنان بیشترین سطح برخورداری و کمترین میزان محرومیت را دارند، در حالی که تنها استان مازندران از میان مناطق پیرامونی، جزو استان‌های برخوردار به شمار می‌آید.

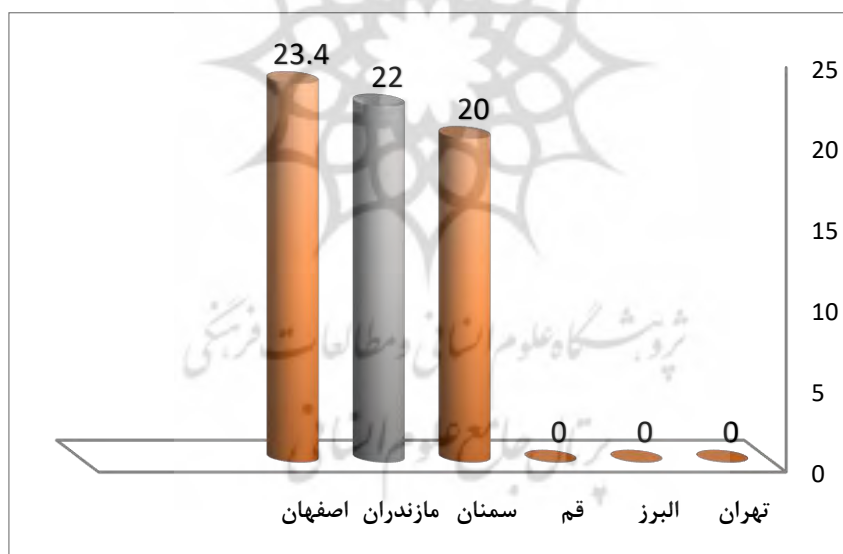
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول (۳): نسبت تعداد بخش‌های محروم^۱ به کل بخش‌های کشور در استانها (اکثریت استانهای با موقعیت مرکزی «برخوردار» در سال ۱۳۹۱)

ردیف	استان	تعداد کل بخش‌ها	تعداد بخش‌های محروم	نسبت بخش‌های محروم به کل بخش‌ها (درصد)	موقعیت مرکز - پیرامونی استانها
۱	تهران	۲۹	۰	۰.۰	مرکز
۲	قم	۵	۰	۰.۰	-
۳	البرز	۱۰	۰	۰.۰	-
۴	سمنان	۱۵	۳	۲۰.۰	-
۵	اصفهان	۴۷	۱۱	۲۳.۴	-
۶	مازندران	۵۰	۱۱	۲۲.۰	پیرامون

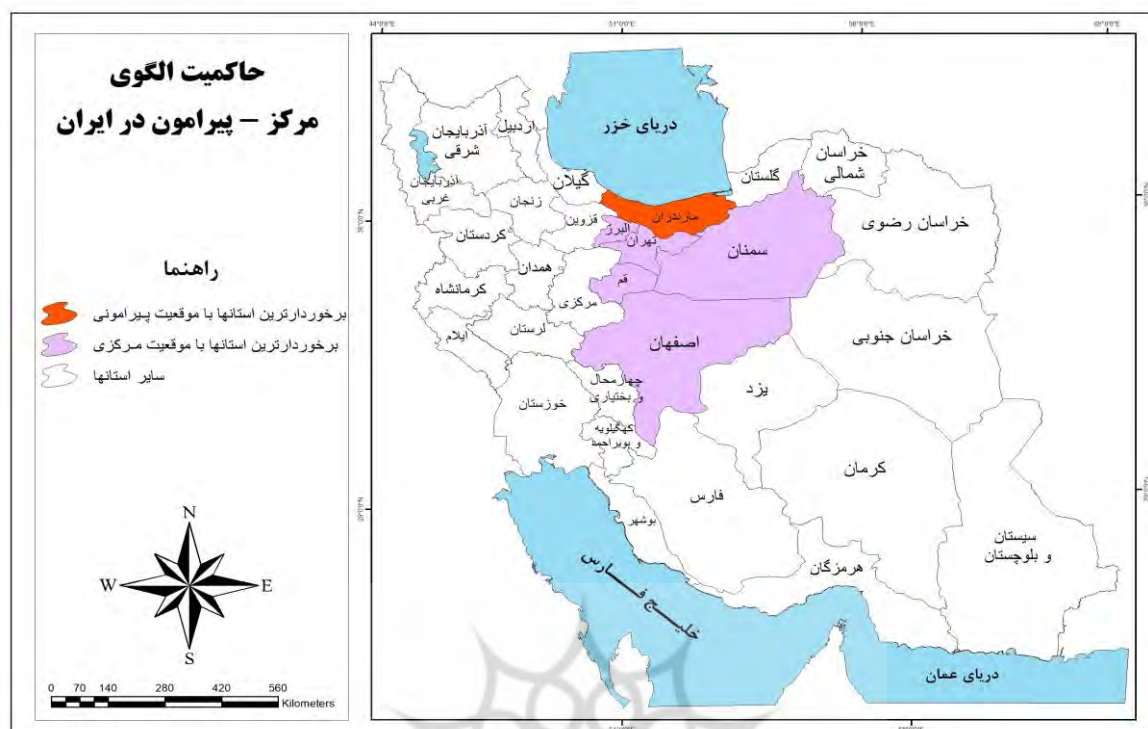
مأخذ: نگارنده و اقتباس از وزارت کشور، دفتر تقسیمات سیاسی - مرکز آمار ایران سال ۱۳۹۰

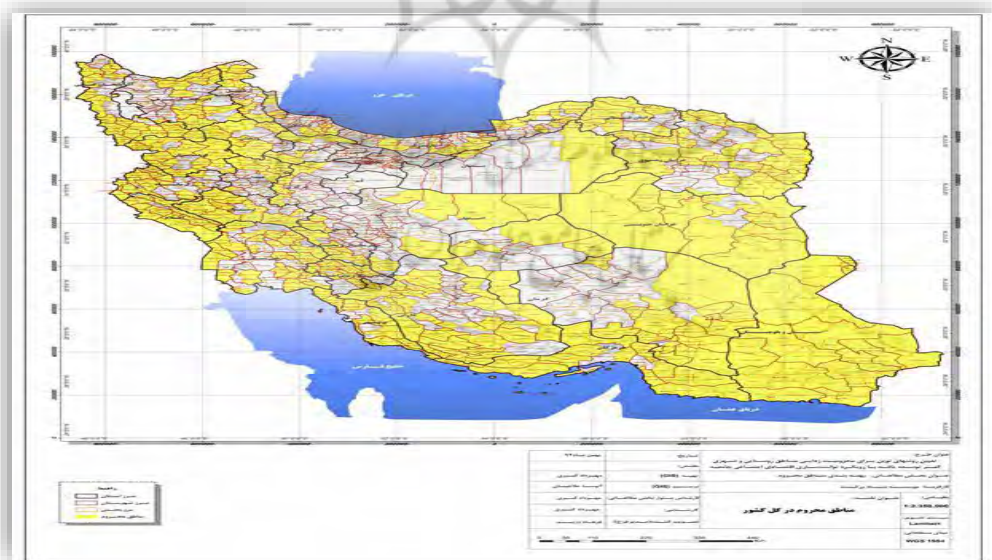
نمودار (۲): نسبت بخشهای محروم به کل بخشهای کشور (اکثریت استانها «برخوردار» با موقعیت مرکزی؛ «یک استان (مازندران) با موقعیت پیرامونی»)

مأخذ: نگارنده

^۱ - استانهای برخوردار (اکثریت استانهای مرکزی توسعه یافته و برخوردار؛ یک استان «مازندران» پیرامونی و برخوردار): (محرومیت کمتر از ۳۰ درصد)

نقشه (۱): حاکمیت الگوی مرکز- پیرامون در ساختار فضایی ایران
(اکثریت استانهای مرکزی برخوردار؛ یک استان پیرامونی برخوردار)
مأخذ: نگارنده

نقشه (۲): تاثیرات تمرکزگرایی در پراکندگی مناطق محروم
(مناطق مرکزی: برخوردار؛ مناطق پیرامونی: محروم)
مأخذ: اطلس مناطق محروم کشور، ۱۳۹۶: ۱۰

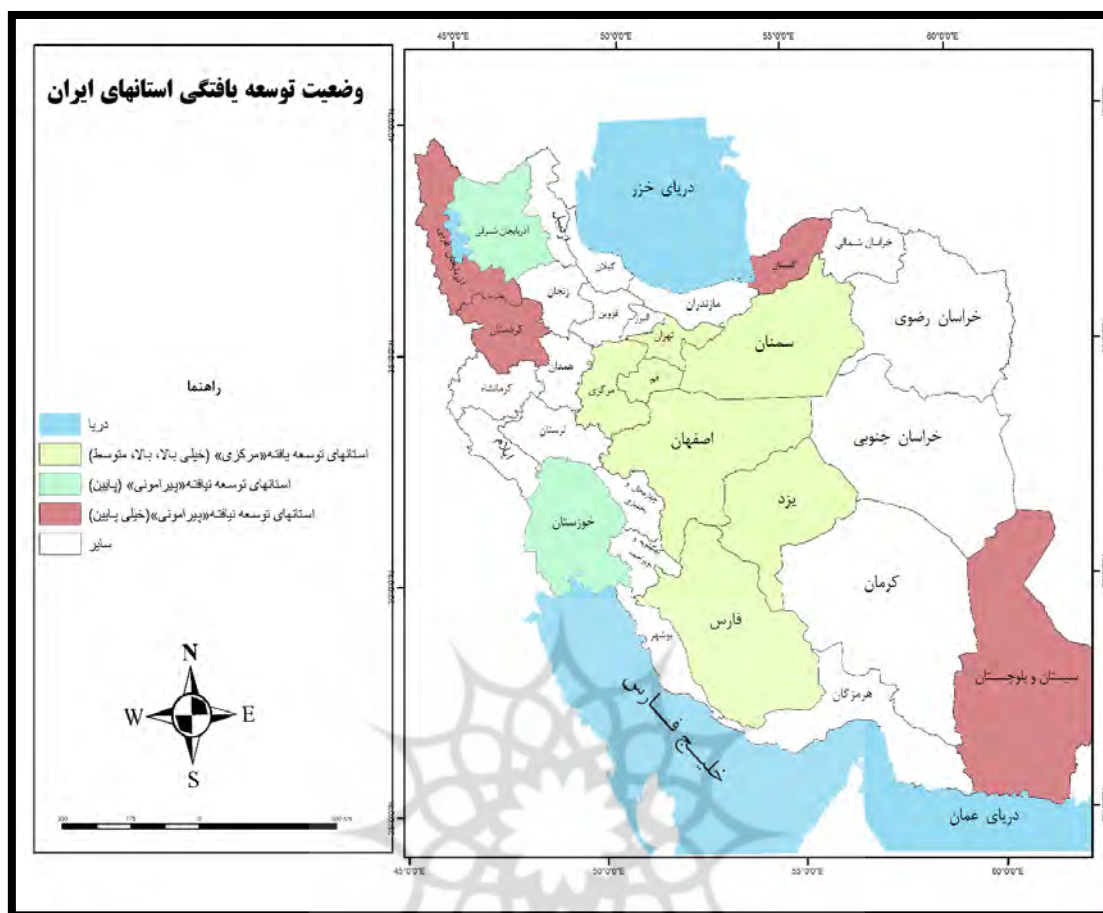

گستره‌ای از کشور که شامل محدوده‌های مهم در مناطق پیرامونی و مرزی است، علی‌رغم قابلیت‌های فراوان، دارای شاخص‌های توسعه نامطلوب در دوره جمهوری اسلامی ایران هستند. بررسی شاخص‌های توسعه اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی حاکی از آن است که ایران دارای ساختار فضایی مرکز-پیرامون در مقیاس ملی، منطقه‌ای و محلی است. بررسی فضایی نابرابری‌ها در ۶ استان پیرامونی و مرزی و ۷ استان مرکز و داخلی، بیانگر این مطلب است که مناطق مرکزی و داخلی، ۳ برابر بیشتر از مناطق پیرامونی و مرزی توسعه یافته‌اند و میزان نابرابری منطقه‌ای بیانگر عدم تجانس و واگرایی بین استان‌های کشور است. مقایسه بین این استانها دوگانگی فضایی را نشان می‌دهد که در یک مجموعه از واحدهای سیاسی داخلی، با توسعه، امکانات و مزایا، و در واحدهای سیاسی حاشیه‌ای با فقر و عقب‌ماندگی مواجه هستیم (میرشکاران و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۰۴).

جدول (۴): تفاوت سطح توسعه در مناطق پیرامونی (مرزی) و مرکزی

مناطق پیرامونی و مرزی		مناطق مرکزی	
استان	سطح توسعه	استان	سطح توسعه
آذربایجان غربی	خیلی پایین	تهران	خیلی بالا
خوزستان	پایین	اصفهان	بالا
گلستان	خیلی پایین	قم	متوسط
کردستان	خیلی پایین	فارس	متوسط
سیستان و بلوچستان	خیلی پایین	یزد	متوسط
آذربایجان شرقی	پایین	مرکزی	متوسط
		سمنان	متوسط

مأخذ: میرشکاران و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۰۵

نقشه (۳): وضعیت توسعه یافتگی استانهای ایران

مآخذ: نگارنده

درمجموع می‌توان گفت تمرکزگرایی سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در ایران دوره مدرن (سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی)، رابطه‌ای تنگاتنگ و دوسویه با فرهنگ سیاسی ساختارحاکمیت دارد؛ به طوری که نه تنها محصول فرهنگ سیاسی اقتدارگرا و دولت محور است، بلکه خود به بازتولید و تقویت این فرهنگ دامن زده است. تمرکزگرایی در ساختار سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره مدرن، موجب ایجاد گسل‌های عمیق میان مناطق مختلف کشور، همچنین میان دولت (حکومت) و جامعه شده است. این وضعیت (تمرکزگرایی در مناطق مرکزی) به شکل‌گیری الگوی مرکز-پیرامون انجامیده است که در آن مناطق پیرامونی (و مرزی) از نظر توسعه اقتصادی، مشارکت سیاسی، دسترسی به خدمات اجتماعی و نقش‌آفرینی فرهنگی به حاشیه رانده شده‌اند. این الگو نابرابری‌های منطقه‌ای را تشدید کرده است همچنین احساس تبعیض، بی‌عدالتی (اجتماعی و فضایی)، و بیگانگی نسبت به دولت مرکزی را در میان مناطق پیرامونی و مرزی، گروه‌های اجتماعی و مناطق محروم گسترش داده است. در نتیجه تمرکزگرایی در دوره مدرن (سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی) به تضعیف انسجام ملی، بی‌ثباتی سیاسی، شکل‌گیری الگوی مرکز-پیرامون و کاهش سرمایه اجتماعی منجر شده است.

اقتدارگرایی در ساختار سیاسی ایران مدرن

اقتدارگرایی^۱ از شاخص‌ترین نوع رژیم‌های غیردموکراتیک است. به صورت کلی رژیم‌های اقتدارگر چهار ویژگی متمایزکننده نسبت به دیگر رژیم‌ها دارند (Brooker, 2013: 21).

۱- کثرت‌گرایی سیاسی محدود و بیشتر در قالب رژیم‌های تک‌حزبی

۲- نبود ایدئولوژی دقیق و هدایتگر

۳- نبود بسیج عمومی سیاسی متمرکز و گسترده

۴- وجود رهبری که قدرت را او و گروهش اعمال کنند، چراکه قطعه تکمیل‌دهنده رژیم‌های اقتدارگرا هستند (Starr, 2006: 11).

اقتدارگرایی بارزترین شکل نهادینه شده قدرت استبدادی است (Mann, 1988: 8) و اغلب برای اشاره به هر نوع حکومتی به کار می‌رود که دموکراتیک نیست (دانشنامه بریتانیکا، ۲۰۲۵). یکی از انواع رژیم‌های مطرح در بستر قدرت استبدادی، رژیم دموکراتیک پوشالی^۲ است. رژیم دموکراتیک پوشالی یا هیبریدی/غیرلیبرال، نظامی سیاسی است که در آن، روند ورود به قوه مجریه ترکیبی از اقدام‌های دموکراتیک و استبدادی است. آندریاس شدلر^۳ در کتاب خود می‌گوید رژیم‌های اقتدارگرایی انتخابی با برگزاری انتخابات منظم برای انتخاب رئیس قوه مجریه یا مقننه در پی ایجاد یک بازی با القای مفهوم انتخابات چندحزبی هستند. با این حال، این نظام‌ها اصول آزادی و عدالت اجتماعی لیبرال دموکراسی را زیر پا می‌گذارند و انتخابات در قامت یک ابزار، به جای آنکه ابزار دموکراسی باشد، به وسیله‌ای در دست رهبران اقتدارگرا تبدیل می‌شود (Schedler, 2009: 3). اقتدارگرایی در ایران پیشینه‌ای طولانی دارد و ریشه‌های آن به دوران شکل‌گیری نخستین امپراتوری‌ها و ساختارهای سیاسی باستانی بازمی‌گردد. از همان زمان، اقتدارگرایی به عنوان یکی از ویژگی‌های اصلی حکمرانی در این سرزمین ظهور یافت. این ویژگی در دوران مدرن، به ویژه در دوره سلطنت پهلوی و پس از آن در جمهوری اسلامی، به صورت رسمی در ساختار سیاسی کشور نهادینه و تقویت شد. گرچه عوامل گوناگونی در تداوم اقتدارگرایی نقش داشته‌اند، اما فرهنگ سیاسی را می‌توان مهم‌ترین عامل بازتولید این پدیده در دوران مدرن دانست. در این میان، ساختار متمرکز حکومت، به عنوان یکی از مولفه‌های اصلی فرهنگ سیاسی ایران، نقش کلیدی در استمرار و تقویت اقتدارگرایی ایفا کرده است. رضاشاه و محمدرضاشاه، با ساخت یک حکومت متمرکز اقتدارگرا، سامان فکری و سیاسی خود را بنا کردند. رقبای فکری خود را نپذیرفتند، به اوج قدرت و اقتدارگرایی خود رسیدند و سپس به تدریج در سراسرایی قرار گرفته و سقوط کردند. در تحلیل نظام تصمیم‌گیری در دوران پهلوی اول و دوم، سقوط هر دو پهلوی در نهایت ناشی از اقتدارگرایی فردی است. کشوری که می‌خواهد مدرن شود و پیشرفت کند نمی‌تواند همه امور خود را در ذهن، مصالح، دیدگاه‌ها و سلیقه‌های یک نفر خلاصه کند و این کانون نظری بحران‌های هر دو پهلوی است (سریع‌القلم، ۱۳۹۷: ۱۲-۱۳). اقتدارگرایی فردی در شرایطی عمل می‌کند که سه نیروی تعدیل‌کننده و ثبات‌بخشنده به حکمرانی تعطیل است: ۱) قوه مقننه ناظر و قانون‌گذار ۲- قوه قضائیه مستقل ۳- رسانه‌های آزاد و آگاهی‌بخش (همان، ۱۸۲). تئوکراسی

¹ - Authoritarianism

² - Illiberal/Hybrid Regime

³ - Andreas Schedler

به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین نظریه‌ها در مورد پیدایش حکومت، خداوند و مشیت الهی را سرچشمه مشروعیت تلقی می‌کند. از لحاظ نظری ریشه قدرت نیروهای مذهبی در شیعه به امامت، ولایت، غیبت و ولایت فقها و نیابت آن‌ها در زمان غیبت امام معصوم و انجام احکام و امور مذهبی بازمی‌گردد. مقصود از ساخت تئوکراتیک در جمهوری اسلامی، ولایت فقیه به عنوان منصب و جایگاه نیابت امام معصوم و همچنین نهادها و سازمان‌هایی با خط‌مشی و گرایشات شریعت‌گرا است که مستقیم یا غیرمستقیم تحت نظر ولایت فقیه فعالیت می‌کنند. نهادهای تئوکراتیک در جمهوری اسلامی ایران را می‌توان به دو دسته رسمی و غیررسمی تقسیم کرد. نهادهای رسمی، نهادهایی مانند ولایت فقیه، شورای نگهبان، مجمع تشخیص مصلحت نظام، مجلس خبرگان (تایید صلاحیت خبرگان توسط شورای نگهبان منصوب رهبری)، قوه قضائیه، صداوسیما و سایر بخش‌های زیرمجموعه ولایت فقیه هستند، که رئیس یا اکثریت اعضا جزء منصوبین از جانب رهبری هستند و یا تایید صلاحیت آن‌ها به طور غیرمستقیم (مجلس خبرگان) توسط منصوبین رهبری (شورای نگهبان) تایید می‌شود. نهادهای غیررسمی، منظور حوزه‌های علمیه و روحانیت است که به صورت غیرمستقیم و با سازوبرگ‌های ایدئولوژیک از ساختار رسمی قدرت، با راهبردهایی از قبیل مشروعیت‌بخشی، کادرسازی، اعمال فشار و مطالبه‌گری از مسئولین و همراه با ایفاگری نقش هدایت و نظارت و گاهی حضور مستقیم، در عرصه سیاست فعالیت می‌کنند. ساخت تئوکراتیک به علت قرارگرفتن در رأس حاکمیت و برخورداری از بیشترین سطح اقتدار و اختیارات وسیع مانند تدوین و ابلاغ سیاست‌های کلی نظام، بیشترین نقش را در تعیین راهبردها و خط‌مشی‌های سایر ساخت‌ها (ساخت‌های انتخابی مانند ریاست جمهوری، مجلس شورای اسلامی، شوراها «روستا، بخش، شهر»...) دارد. بنابراین ساخت تئوکراتیک (رسمی و غیررسمی) در جمهوری اسلامی اقتدار بیشتری نسبت به ساخت‌های انتخابی (قوه مجریه، مقننه...) دارد (اسلامی و جعفری‌مقدم، ۱۳۹۹: ۱۶۸، ۱۵۶). بر این اساس، ساختار اقتدارگرایی جمهوری اسلامی ایران ترکیبی از اصل ولایت فقیه (رهبر در رأس تمام قدرت‌ها: مسئولیت تعیین سیاست‌های کلان، فرماندهی نیروهای مسلح، عزل و نصب روسای قوه قضائیه، صداوسیما، شورای نگهبان و...)؛ نهادهای انتصابی و غیرپاسخگو (شورای نگهبان، مجمع تشخیص مصلحت نظام و...)؛ انتخابات هدایت شده "شبه دموکراسی" (رد صلاحیت کاندیداهای مستقل یا مخالف توسط شورای نگهبان و...)؛ تمرکزگرایی سیاسی، اقتصادی و فرهنگی (تمام قدرت‌های کلان در پایتخت و در اختیار مرکز "دولت مرکزی، رهبر" متمرکز شده است)؛ سرکوب نهادهای مدنی و آزادی‌های فردی (احزاب مستقل، رسانه‌های آزاد، سانسور گسترده در مطبوعات، نشر کتاب، رسانه‌ها، کنترل شدید دانشگاه‌ها و...)؛ اقتصاد امنیتی-نظامی؛ دوگانه‌سازی قدرت "ساختار دوگانه انتخابی/انتصابی" (قدرت واقعی در اختیار نهادهای امنیتی-انتصابی نسبت به نهادهای انتخابی مانند رئیس‌جمهور و مجلس)؛ مهندسی افکار عمومی (صداوسیما، آموزش و...)؛ و... را شامل می‌شود. در مجموع می‌توان اظهار داشت که در دوران مدرنیته (سلطنت پهلوی و جمهوری اسلامی) ساختارهای حاکمیتی در ایران، بصورت یک نظام اقتدارگرایانه متمرکز شکل گرفته‌اند. ساختار سیاسی اقتدارگر به علت ماهیت متصلب و انعطاف‌ناپذیر خود مانع شکل‌گیری اصلاحات بنیادی در جامعه، ساختارها و نهادهای آن و نیز عامل بازدارنده پدید آمدن نیروهای اصلاحگر بوده است (همایون‌کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۱۵). در یک نگاه کلی، می‌توان بیان کرد که اقتدارگرایی در ایران صرفاً یک پدیده مقطعی نبوده، بلکه دارای ساختاری عمیق و پایدار در ایران عصر مدرن (سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی) است که نقش بسیار مهمی در

شکل‌دهی مناسبات قدرت و فرهنگ سیاسی کشور ایفا کرده و منجر به محدود شدن نهادهای مدنی و مانع توسعه سیاسی واقعی شده است.

الگوی فضایی (جغرافیایی) ملت ایران

ایران کشوری کوهستانی، خشک و دارای تنوع قومیتی در جنوب غربی آسیا است (دانشنامه بریتانیکا، ۲۰۲۵). ساختار فضایی-جغرافیایی ملت ایران از دو بخش به هم پیوسته مرکزی و پیرامونی پدید آمده است. بخش مرکزی که فضای گسترده‌ای از جغرافیای ایران را اشغال می‌کند و میان عناصر آن تجانس نسبی برقرار است بر کاسه فلات ایران و ارتفاعات حاشیه‌ای آن، یعنی زاگرس و البرز منطبق است. از این رو به نظر می‌رسد میان تجانس کالبدی و توپوگرافیک فضا در ایران با تجانس انسانی آن ارتباط وجود دارد. مردم این بخش از حیث خصلت‌های قومی، زبانی، فرهنگی، مذهبی و فضایی منسجم و همسانند و در پیکره ملت بدنه اصلی و عمده به شمار می‌روند؛ بدین معنی که با وجود خرده فرهنگ‌های محلی در این بخش، افراد آن همگی از نظر دینی مسلمان؛ از نظر مذهبی شیعه اثنی عشری؛ از نظر زبانی فارس؛ و از نظر فرهنگ عمومی ایرانی‌اند و در عین حال در فضایی به هم پیوسته در داخل فلات و ارتفاعات مجاور آن سکنی دارند. ترکیب و انطباق این لایه‌ها و خصلت‌های چندگانه و اساسی در بخش مرکزی، جملگی موجب تراکم و یکدستی مردم ساکن در این ناحیه شده است. بخش پیرامونی که در دشت‌ها و نواحی مرتفع حاشیه جغرافیای ایران سکونت دارند، برخلاف بخش متراکم و متجانس مرکزی، دچار گسیختگی است و مجموعه‌ای متنوع از گروه‌های فرهنگی، قومی، زبانی، مذهبی... را دربرمی‌گیرد. مردمان بخش پیرامونی کشور در برخی از متغیرها و به طور مشخص زبان، قومیت، مذهب... با بخش مرکزی و با یکدیگر تفاوت دارند. در بخش پیرامون (حاشیه) گروه‌های قومی تُرک (شمال غربی)، گُرد (غرب و جنوب غربی)، عرب (جنوب غربی)، بلوچ (جنوب شرقی)، لُر (غرب)، ترکمن (شمال شرقی)، گیلک (شمال)... سکونت دارند. اقلیت مذهبی اهل سنت، با دو شاخه حنفی و شافعی در فضاها پیرامونی کشور پراکنده‌اند (حافظ‌نیا، ۱۳۹۱: ۱۴۸).

نقشه (۴): توزیع فضایی مذاهب و قومیتها در ایران

مآخذ: <http://www.mapsofworld.com>

واقعیت کثرت‌گرایی فرهنگی جهان کنونی، به خوبی نشان‌گر عدم مطلوبیت و امکان‌پذیری یکسان‌گردانی سیاسی و مدیریت شبیه‌سازی است. به نظر برخی از صاحب‌نظران، امروزه ایده «یک ملت-یک فرهنگ» به شکست انجامیده است و پذیرش تنوع و گوناگونی گریزناپذیرتر از آن است که در برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌ها مغفول واقع شود. وجود تنوع، گوناگونی و کثرت فرهنگی، اجتماعی و سیاسی از مهمترین ویژگی‌های جهان فعلی به شمار می‌آید. امروزه این امر به میزان زیادی پذیرفته شده است که در یک جامعه چندفرهنگی به جای اتخاذ سیاست همانندسازی گروه‌های پراکنده فرهنگی در یک فرهنگ همگن، می‌توان بدون تهدید وحدت عام سیاسی یک جامعه ملی، حقوق اجتماعی و سیاسی برابری را برای همه گروه‌های قومی و فرهنگی به رسمیت شناخت. از این رو اگرچه اقوام یک جامعه به میزانی از وفاق نیاز دارد، اما این وفاق باید به صورتی ایجاد شود که حساسیت فرد یا گروه واحدی را تحریک نکند و شرایطی به وجود نیاید که همه به دنبال پاسخ سیاه و سفید برای معضلات جمعی و فردی باشند. به عبارت دیگر لازمه این وفاق، قبول نوعی تکتک فرهنگی و تساهل قواعد بازی و نتایج آن است (سینایی و ابراهیم‌آبادی، ۱۳۸۴: ۱۱۳-۱۱۲).

استمرار و پایداری حیات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی یک جامعه در گرو انسجام، همبستگی و پذیرش تکثرگرایی فرهنگی بین اجزاء و عناصر سازنده ساختار اجتماعی است (آغاجری و آقائی‌جویی، ۱۴۰۳: ۲). ایران کشوری با ویژگی‌های بارز کثرت‌گرایی فرهنگی است که از تنوع گسترده‌ای در زمینه‌های قومی، مذهبی، زبانی، جغرافیایی و فرهنگی برخوردار است. این تنوع نه تنها بر غنای فرهنگی و اجتماعی کشور می‌افزاید، بلکه ساختاری پیچیده از گروه‌ها و اقوام مختلف ایجاد کرده که بر تعاملات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تاثیرگذارند. چنین ساختاری با الگوی اقتدارگرایی متمرکز هم‌خوانی ندارد، بلکه بیشتر با مدلی از حکمرانی فراگیر، متنوع و غیرمتمرکز سازگار است. در یک نگاه کلی، ایران سرزمینی وسیع و متکثر از نظر جغرافیای طبیعی و انسانی است و آینده دموکراسی در آن، به فراهم‌سازی زمینه‌ها و امکاناتی بستگی دارد که باید در قالب یک گفتمان دموکراتیک شکل گیرد. تحقق این هدف مستلزم فعال‌سازی نهادهای مدنی، تقویت تشکلهای سیاسی، و تضمین مشارکت موثر اقلیت‌ها و گروههای متنوع اتمیکی، قومی، فرهنگی، سیاسی در ساختارهای حکومتی است. برای دستیابی به چنین الگویی، ضروری است که اقتدارگرایی و تمرکزگرایی در نظام سیاسی کنار گذاشته شود و به سوی کثرت‌گرایی (فرهنگی، سیاسی)، و همچنین تمرکززدایی در ساختار و فرهنگ سیاسی کشور گام برداشته شود.

ویژگی‌های فرهنگ سیاسی ایران در عصر مدرن

این نظر که رفتار سیاسی شهروندان و نخبگان و حکومتگران عمدتاً خاستگاه فرهنگی دارد مورد قبول اکثر جامعه‌شناسان و علمای علم سیاست است. در همین راستا، عوامل موثر در توسعه سیاسی و نوگرایی در قالب متغیرهای فرهنگی جامعه قرار می‌گیرند و در هر نوع دگرگونی باید آن دسته از سنت‌های ایستا و ناکارآمد را که در طول زمان به صورت عادت ثانوی جامعه درآمده، شناسایی و تغییر داد. «آگوست کنت»^۱ معتقد بود که افراد جامعه بیشتر زیر سیطره و نفوذ مردگان هستند تا حاکمیت زندگان. مقصود او ریشه‌های عمیق عادات و آدابی است که در یک فرایند تاریخی، فرهنگ و ارزش‌های غالب جامعه را ترسیم می‌کند و هرگونه تحول و نوآوری در آن با مقاومت و روگردانی مواجه می‌شود. هر یک از فرهنگ‌های سنتی و مدرن دارای ویژگی‌هایی هستند که سرشت، ماهیت و خاستگاه آنها را مشخص می‌کند. مثلاً جامعه‌شناسان و مردم‌شناسان ویژگیهای فرهنگ سنتی غالب در کشورهای جهان سوم (از جمله دوره ایران عصر مدرن) را به شرح زیر فهرست کرده‌اند:

- ❖ قدرت‌پروری و وجود جذبه فردی رهبرای سیاسی یا حالت فره‌مندی (کاریزمایی)، و یا مقدس‌بودن و منشاء ماوراء طبیعی داشت قدرت
- ❖ وجود رابطه سلسله مراتبی و آمریت و اطاعت محض و مشخص نبودن مرزهای اقتدار
- ❖ فرصت‌طلبی، جاسوسی، حقیربودن در مقابل صاحبان قدرت، ترس و سکوت
- ❖ وجود رابطه به جای ضابطه، فقدان رسمیت و فردیت
- ❖ عدم جامعه پذیری، خرافاتی‌گرایی، تقدیرگرایی، آخرت‌گرایی
- ❖ تفکر اشراقی، بینش صوفیانه، نبود برنامه‌ریزی عملی

¹ - August Conte

❖ سایر عوامل و ویژگی‌ها

درمقابل فرهنگ نوگرا و «مدرن» دارای ویژگی‌های زیر است:

- ❖ ضابطه‌مند بودن روابط فردی و اجتماعی
- ❖ حاکم بودن خرد جمعی بر خرد فردی
- ❖ عقلگرایی و رهائی از قیود ماوراء طبیعت و دین
- ❖ نگرش علمی به پدیده‌ها و باور به تغییر و دگرگونی با بهره‌گیری از مواهب علم و تکنولوژی
- ❖ دنیاگرایی و باور به لزوم توجه به دنیا و مسائل مادی
- ❖ روحیه همکاری و تشریک مساعی
- ❖ باور به حاکمیت قانون و برابری انسانها
- ❖ باور به نظم‌پذیری جمعی و آزادی‌های سیاسی
- ❖ سایر ویژگی‌ها

هر چند تعاریف مختلفی از فرهنگ سیاسی قابل شناسایی است، ولی کانون بحث، رابطه میان اثرات متقابل فرهنگ فردی و فرهنگ حکومتی است که پی‌آمدهای این تعامل فرهنگی، سیاسی بوده و بر جامعه، نظام سیاسی و عملکرد آن اثر می‌گذارد (سریع‌القلم، ۱۳۹۳: ۲۵). چنانچه فرهنگ حکومتی اقتدارگرای متمرکز، بر فرهنگ سیاسی در ایران عصر مدرن (سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی) تاثیرگذار بوده است و نقش مهمی در شکل‌دهی و جهت‌دهی به رفتارها، نگرش‌ها و باورهای سیاسی مردم ایفا کرده است. یکی از مشکلات جوامع سنتی در فرآیند نوگرایی، یافتن راهبردهای مناسب برای زمینه‌سازی قبول اندیشه‌های نو، آزمون شیوه‌های جدید، آمادگی برای اظهار عقیده، تساهل و مدارا، وقت‌شناسی، طرح‌ریزی، سازماندهی، قانون‌گرایی، عقلگرایی، روش علمی، ضابطه‌مندی و همه عواملی است که امکان می‌دهد انسان فارغ از دغدغه‌های سیاسی اجتماعی به خودسازی، شکوفائی و تعالی برسد. طبیعی است که نقش سیاست‌گذاری حکومت‌ها و توسل به روش‌های مناسب ترغیبی برای این مقصود یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر است. درواقع مشکل از همین جا آغاز می‌شود. یعنی از آنجایی که عوامل حکومتی و نخبگان ابزاری (ازجمله در دوره ایران عصر مدرن)، خود از عناصر غوطه‌ور در تفکر و عادات سنتی هستند؛ و از طرفی مایل نمی‌باشند، به دلیل همان رسوبات کهنه و ارتجاعی، مردم را در قدرت و حاکمیت شریک سازند، ما با یک تناقض ساختاری مواجه می‌شویم. یعنی کاملاً معلوم نیست که نخبگان حکومتی در سطح سیاست‌گذاری، خودآگاهانه و به صورت اختیاری دست به کار اقداماتی بشوند که قدرت، مشروعیت و نفوذ آنها را تحت الشعاع قرار دهد. لذا مسئله منجر به این می‌گردد که جامعه در یک سیر انتقالی جبری دچار بحران و عوارض ناشی از آن گردد و درنهایت مردم برای برهم‌زدن روابط سنتی و استبدادی وارد معرکه شوند. معمولاً فرآیند این تحولات منجر به انقلاب می‌شود (کاظمی، ۱۳۸۲: ۶۷-۶۵). دوره مدرنیته در ایران از زمان انقلاب مشروطه (۱۲۸۵/م/۱۹۰۶ ه.ش) به بعد آغاز شد. مشروطه‌خواهی در ایران زمانی مطرح گردید که کمتر از ۱۰ درصد مردم سواد داشتند و اقتصاد عقب‌مانده‌ای بر ایران حاکم بود. مهم‌تر از این دو وضعیت، مجموعه جامعه و نخبگان سیاسی و فکری با مفاهیم

کلیدی مانند: رقابت اندیشه، متفاوت بودن انسانها، تحمل دیدگاههای مختلف، ملی‌گرایی اقتصادی، قانون‌گرایی، تعلق خاطر به جامعه، ظرفیت تفکیک مسائل ملی از شخصی، قضاوت منطقی و منصفانه، وفاداری به اهداف جمعی، نظام آموزشی عقلایی، صراحت و شفافیت در بیان، استقلال رای افراد، پدیده شهروندی، خشونت‌زدایی در کار جمعی سیاسی، تساوی حقوق، امنیت اجتماعی و فردی، اتکاء به اهتمام خود، روشهای عقلانی و حقوقی حل اختلافها، مهارت در سیستم‌سازی، رفتار قاعده‌مند و افراد قابل پیش‌بینی و معاشرت معقول شهروندان، حداقل آشنایی را داشتند. فقر تثوریک در فهم پدیده‌های جهانی در رعایت نکردن فرآیند و حرکت‌های عجولانه سیاسی و حاکمیت مستمر پوپولیسم، نقش اساسی ایفا کرده است. ایران اولین کشور خارج از منظومه غرب بود که در پی عدالت‌خواهی، استبدادزدایی، بیگانه‌ستیزی و مشروطه خواهی بود، اما ایرانیان پس از یک قرن که از تاریخ مشروطه خواهی می‌گذرد، در مسیر تکاملی تحقق آرمانهای خود هستند (سریع‌القلم، ۱۳۹۳: ۵). نتیجه چنین شرایطی ظهور رضاشاه پهلوی و ایجاد یک سیستم اقتدارگرای متمرکز پس از انقلاب مشروطه بود. احیاء استبداد ایرانی به معنی ترکیب قدرت مطلق و خودکامه (نظام پاتریمونالیسم و پدرشاهی)، در دولت رضاشاه و شخص او تجلی یافت. در دوره پهلوی اول، هیچ کس اختیاری نداشت؛ تمام امور باید به عرض می‌رسید و به آنچه فرمانش می‌رفت، عمل می‌شد. سیاست داخلی ایران در این دوره، راضی نگه داشتن شخص پادشاه بود. رضاشاه برخلاف سلاطین قاجار که به خانها و ملاکین و شاهزادگان متکی بودند، برای حفظ قدرت و اقتدار خود به دو قشر متجددان و نظامیان وابسته بود. گروهی از متجددان مانند تیمورتاش، داور و فروغی هرچند برای مدتی در تشکیلات حکومتی رضاخان عمل کردند، ولی عموماً نتوانستند روش و مرام و دیدگاههای خود را مطرح کنند. اصولاً در نظامهای خودکامه، بروز استعداد با مشکل روبه‌رو است. پایه دوم حکومت رضاخانی، فرماندهان نظامی بودند که شاه به شدت آنها را به شدت متمول کرد. قوانین تازه ثبت اسناد و حضور نظامیان در ایلات و شهرستانها و تبدیل شدن زمین به کالای قابل مبادله، از مجموعه عواملی بود که نظامیان را به صاحب زمین شدن علاقه‌مند کرد. رضاشاه طبقات قدیم عشیره‌ای و خانها و ملاکین را از بین برد و برای حفظ حکومت خود و کنترل کشور، نظامیان را جایگزین آنها کرد. هر چند در این دوره بعضی اصلاحات در صنعت، حمل و نقل، بهداشت و آموزش انجام شد، ولی ساختار اجتماعی به گونه‌ای بود که اقلیت کوچکی با غصب دسترنج بقیه مردم از امکانات وسیعی برخوردار شدند. در پهلوی اول، ارتش متمرکز، قدرت دولت مرکزی و ناسیونالیسم (ملی‌گرایی افراطی) منشأ مشروعیت گردید. خروج رضاشاه از صحنه قدرت ایران و ضعف و جوانی محمدرضاشاه، یک اثر مثبت کوتاه‌مدت در نظام سیاسی کشور و به دنبال آن در فرهنگ سیاسی ایران به وجود آورد که همانا پراکنده شدن قدرت بود. تحولات ۳۲-۱۳۲۰، بار دیگر تا حدودی به فضای عقلانیت سیاسی و فرهنگ اجتماعی مدنیت یاری رساند، اما خودکامگی محمدرضاشاه نیز مدنیت و عقلانیت و رشد اجتماعی را به تعطیلی کشاند. فرهنگ سیاسی پهلوی دوم همانند پهلوی اول، به واسطه فقدان ساختارهای سالم و قانونی و عدم توانایی نظام سیاسی در تربیت عقلانی سیاستمداران به استبداد شاهنشاهی انجامید و در یک قالب و شرایط دیگر تاریخی، همان رفتار استبدادی تکرار شد (سریع‌القلم، ۱۳۹۳: ۱۱۰-۱۰۹، ۱۳۵). دوره پهلوی (اول و دوم)، آغاز تغییرات سریع است، این تحولات تقریباً در همه زمینه‌ها از جمله در فرهنگ ایجاد گردید (کابلی، ۱۴۰۲: ۲). فرهنگ سیاسی دوره پهلوی دوم همانند پهلوی اول بواسطه فقدان ساختارهای درست و قانونی و عدم توانایی نظام سیاسی در تربیت عقلایی سیاستمداران و دولتمردان به

استبداد شاهنشاهی انجامید و در یک قالب و شرایط دیگر تاریخی همان رفتارهای استبدادی تکرار شد. محمدرضا شاه تمام نهادها و شخصیتها را به طور مستقیم از طریق ساواک و سازمان بازرسی کنترل می‌کرد، فرامین را به رهبران نظامی دیکته می‌نمود، نمایندگان با تایید او به پارلمان راه می‌یافتند، قوه قضائیه در اختیار او بود و قوه مجریه کاملاً مطیع و فرمانبردار وی بود (شوشتری، ۱۳۹۱: ۹۳). یکی از عوامل عمده بی‌ثباتی سیاسی و فروپاشی نظام پهلوی و پیروزی انقلاب سال ۱۳۵۷ را باید در ساخت قدرت مطلقه، انباشت منابع قدرت و اقتدارگرایی (ازجمله برقراری نظام تک‌حزبی حکومتی...) که مانع مشارکت و رقابت سیاسی در طی سالیان متمادی شده بود یافت (بشیری، ۱۳۸۲: ۱۱۳). پس از انقلاب ۱۹۷۹ م (۱۳۵۷ ه.ش)، حکومت جمهوری اسلامی ایران شکل گرفت. جمهوری اسلامی ایران در هدف‌های رسمی خود یک دولت تئوکراتیک مبتنی بر اسلام سیاسی است و برقراری حاکمیت الهی در جامعه را هدف اصلی و پایه کار خود قرار داده است. پیوند این اندیشه با اندیشه سنتی و آنچه از اندیشه ایرانی به اندیشه شیعه و از آنجا به قانون اساسی جمهوری اسلامی رسیده است واضح و روشن است. (سیونگ‌یو، ۱۳۸۱: ۲۰۹). در نیمه قرن گذشته با گسترش نظام سرمایه‌داری جهانی به کشور جمهوری اسلامی ایران، نظام آسایبی در این جامعه رو به زوال رفت و کم‌کم دچار ازهم‌پاشیدگی شد. مناسبات تازه و طبقات اجتماعی تازه‌ای پیدا شدند که خواستار مشارکت سیاسی بودند. اوضاع بین‌المللی نیز از جهات مختلف خواستار تغییر در شیوه قدیمی حکومت بود. نظام استبداد شرقی و اقتدارگرایانه کهنه در برابر ضرورت تحول قرار گرفت. سرانجام نیز تحول صورت گرفت، اما به جای نظام‌های دموکراتیک، نظام اقتدارگرایی نو پیدا شد. نظام اقتدارگرایی نو نتیجه پیوند نهادها، تاسیسات و اصول دموکراتیک با فرهنگ سنتی (اسلام سیاسی، ولایت فقیه ...) است. خصوصیات نظام اقتدارگرایی نو عبارتند از:

❖ مشارکت هدایت شده و منفعل

❖ سلطه قوه مجریه و دستگاه بوروکراسی بر دولت

❖ سلطه یک حزب غالب حکومتی

❖ اتکا به نقش شخصیت و رهبری فردی

❖ پیوند دین و دولت

در شیوه دموکراتیک اصیل:

❖ به جای مشارکت هدایت شده و منفعل، مشارکت فعال و مستقل

❖ به جای سلطه بوروکراسی و قوه مجریه، توزیع قدرت

❖ به جای سلطه یک حزب حکومتی، تکثر و رقابت

❖ به جای نقش شخصیت، کارکرد نهادها

❖ به جای پیوند دین و سیاست، بی‌طرفی دولت در مسایل وجدانی رواج دارد.

به طور کل اقتدارگرایی در جمهوری اسلامی ایران با نگرش‌ها، رویکردها و ارزش‌های سنتی و عناصر فرهنگ سیاسی سنتی دارای ارتباط مستقیم است. ازجمله این نگرش‌ها و ارزش‌ها عبارتند از:

- ۱- گرایش سنتی به سلسله مراتب قدرت و تفاوت در منزلت افراد
- ۲- حضور ارزش‌های پدرسالارانه
- ۳- رویکرد سنتی در مورد سپردن تمام کارها به دولت مرکزی و دستگاه دیوانی
- ۴- وجود احساس بی‌اعتمادی، بدگمانی در نخبگان سیاسی و توده‌های مردم
- ۵- اعتقاد به نقش شخصیت و رهبری و ایده‌آل‌های کاریزمایی و درمقابل، بی‌اعتقادی به نقش فرد و توده‌های عامی
- ۶- نگرش به دولت به عنوان یک تأسیس دینی و اخلاقی

در نتیجه حکومت‌های اقتدارگرای متمرکز در دوره مدرن در ایران (از سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی)، فرهنگ سیاسی توده‌های مردم با خصوصیات مثل فرمانبری تام، تسلیم محض، ترس از حکومت، بدگمانی، بی‌تفاوتی سیاسی، برده‌صفتی و بیگانگی از سیاست مشخص می‌شود. فرمانبری بی‌چون و چرا، نبودن امنیت و بدگمانی سیاسی، بی‌تفاوتی سیاسی را به همراه داشته است. در ایران هنوز هم گاهی مردم با نوعی افتخار می‌گویند: «من اهل سیاست نیستم». البته رواج این جمله در میان مردم به معنی رد درخواست‌های بسیج‌گرایانه حکومت (شرکت در راهپیمایی، انتخابات...) نیست. در واقع «من اهل سیاست نیستم» یعنی حق و ادعایی در مخالفت و انتقاد از حکومت ندارم (سیونگ‌یو، ۱۳۸۱: ۲۱۶-۲۱۵، ۲۲۰).

فرهنگ سیاسی در صورتی که از قید و بندهای دست و پاگیر ساخت قدرت مطلقه (دوره ایران عصر مدرن) آزاد شود، بویژه در شرایط جامعه مدرن که در معرض تحولات متنوع قرار دارد، احتمالاً متحول، و مستعد مشارکت و رقابت در سیاست می‌گردد. رابطه اساسی میان فرهنگ سیاسی تابعیت و ساخت قدرت مطلقه در ایران (دوره مدرن)، رابطه بازتولید متقابل بوده است. ساخت قدرت می‌کوشد جهت تحکیم خود بخش سنتی فرهنگ سیاسی (ملی‌گرایی باستانگرا «پهلوی»، اسلام سیاسی «جمهوری اسلامی») را بازتولید کند و درمقابل، رواج این فرهنگ سیاسی پشتوانه عملکرد ساخت قدرت را تشکیل می‌دهد. به طور کلی می‌توان گفت تنها مانع عمده در تحول فرهنگ سیاسی، ساختار قدرت سیاسی (دوره مدرن در ایران) است. بنابراین فرهنگ سیاسی در شرایط متغیر اجتماعی، نه بحثی صرفاً «فرهنگی»، بلکه اساساً «سیاسی» است (بشیریه، ۱۳۸۲: ۱۶۸). در کشور ایران به دلایل سنتی و تاریخی (به ویژه در دوران مدرن)، رابطه دولت با جامعه، از الگوهای پذیرفته شده مدنیت پیروی نمی‌کند و فاقد یک اساس محکم، سالم و رشدیابنده است. دولتها (در دوره مدرنیته) در ایران به دلایل مختلف (از جمله اتکاء به عوامل بیگانه یا درآمدهای نفتی در دوران اخیر) هیچگاه خود را موظف با پاسخگویی به ملت ندانسته‌اند، در نتیجه ساختار اقتدارگرایانه متمرکز با وجود چالش‌های متعدد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در دوره مدرن (سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی) پایدار مانده است و در مواردی که ناکارآمدی آنها به بحران‌های موجود در جامعه دامن‌زده، صرفاً درصدد توجیه اوضاع، فرار از مسئولیت و سرکوب برآمده‌اند. این روند نشان‌دهنده فقدان اراده‌ای جدی برای تغییر و بهبود شرایط است (کاظمی، ۱۳۸۲: ۲۱۶-۲۱۵). در جوامعی که تعدد دیدگاه، کثرت‌گرایی فرهنگی - قومی وجود دارد، شکل‌گیری یک فرهنگ سیاسی معقول تابع ساختاری خواهد بود که بتواند از هریک به تناسب توافق عمومی بهره‌برداری کند (سریع‌القلم، ۱۳۹۳: ۱۴۰). با توجه به تعدد دیدگاه‌ها، افکار و کثرت‌گرایی فرهنگی - قومی موجود، ساختار سیاسی ایران در عصر مدرن (از دوره پهلوی تا جمهوری اسلامی) به رغم تفاوت‌های ایدئولوژیک، در جوهره خود مبتنی بر اقتدارگرایی و تمرکزگرایی باقی مانده است. این ساختار، با تمرکز قدرت در نهاد

مرکزی (سلطنت و ولایت فقیه)، مانع از شکل‌گیری واقعی پلورالیسم سیاسی و تمرکززدایی در نظام حکمرانی شده است. هرچند در هر دو دوره، گفتمان‌های متفاوتی از مشروعیت‌سازی (ملی‌گرایی مدرن در پهلوی و اسلام سیاسی در جمهوری اسلامی) ارائه شده‌اند، اما در عمل، اعمال کنترل از بالا بر فرآیندهای تصمیم‌گیری، محدودسازی مشارکت سیاسی واقعی، و حاشیه راندن نهادهای مردمی و محلی وجه مشترک این دو دوره است. این وضعیت باعث شده که تنوع فکری، فرهنگی و اجتماعی موجود در کشور، به جای آنکه در قالب نظامی باز و پاسخگو بازنمایی شود، تحت کنترل و نظارت شدید قرار گیرد، که پیامد آن تضعیف نهادهای مدنی، کاهش سرمایه اجتماعی، تمرکزگرایی و شکل‌گیری الگوی مرکز-پیرامون، و تعمیق شکاف‌های سیاسی، اجتماعی و منطقه‌ای بوده است.

در چنین شرایطی، برای ایجاد تغییرات بنیادین در کشور، نیاز به تحولی اساسی در فرهنگ و فلسفه سیاسی جامعه است. بدین منظور، نهادهای ضروری برای تقویت و ارتقای ظرفیت‌های مادی، معنوی و انسانی باید در سطح فردی و اجتماعی بازسازی و تقویت شوند. علاوه بر این، جهت‌گیری‌های استراتژیک کلان کشور باید بر اساس یک فلسفه حیات و فرهنگ سیاسی «دوباره تعریف‌شده» شکل بگیرد؛ فلسفه‌ای که با واقعیت‌های خاص جامعه ایران (کشوری وسیع و متکثر از نظر قومی، زبانی، فرهنگی، مذهبی و جغرافیایی)، و همچنین با ویژگی‌های جهان قرن بیست و یکم (مانند ساختار استاندارد جهانی مبتنی بر دموکراسی و حقوق بشر...) هم‌خوانی داشته باشد.

شکل (۲): نمودار فرهنگ سیاسی ایران مدرن ایران

مأخذ: نگارنده

نتیجه‌گیری

فرهنگ سیاسی ایران در دوران مدرن، برخلاف الزامات جامعه‌ای متکثر، عمدتاً تحت سلطه ساختارهای اقتدارگرایانه و تمرکزگرا شکل گرفته است. این ساختارها، چه در دوره سلطنت پهلوی و چه در دوره جمهوری اسلامی، با تکیه بر گفتمان‌های مسلطی چون ملی‌گرایی باستانی (افراطی) و اسلام سیاسی، نه تنها امکان بروز و نهادینه‌سازی فرهنگ سیاسی مشارکتی واقعی را محدود کرده‌اند، بلکه با بازتولید الگوی «فرهنگ سیاسی تبعی»، شهروندان را به حاشیه رانده و مانع از مشارکت فعال آنان در فرآیندهای سیاسی شده‌اند. نتیجه این روند، تثبیت نظامی سیاسی-فرهنگی است که بیش از آن که پاسخگوی تنوع و پیچیدگی‌های جامعه ایران باشد، در پی حفظ اقتدار، تمرکزگرایی و حذف تفاوت‌ها بوده است. فرهنگ سیاسی ایران در عصر مدرنیته، به‌ویژه در دو مقطع تاریخی سلطنت پهلوی و جمهوری اسلامی، تحت تأثیر مستقیم ساختارهای سیاسی اقتدارگرا و متمرکز شکل گرفته است. ساختارهایی که با تمرکز قدرت در رأس، حذف یا تضعیف نهادهای واسطه، مشارکت سیاسی را به حداقل رسانده و بی‌تفاوتی یا انفعال سیاسی را در میان توده‌ها نهادینه کرده‌اند. در این چارچوب، الگوی مرکز-پیرامون تثبیت شده که نه تنها به نابرابری فضایی و توسعه‌نیافتگی مناطق پیرامونی انجامیده است بلکه از نظر فرهنگی-سیاسی نیز موجب نابرابری، تبعیض و حس طردشدگی را در مناطق پیرامون بازتولید کرده است. این ساختار، به جای گسترش فضای تعامل، مدارا و گفت‌وگوی مدنی، به حذف «دیگری» گرایش داشته و با تقلیل سیاست به اطاعت، ساختار یک‌سویه و عمودی قدرت را بازتولید کرده است. در نتیجه، فرهنگ سیاسی حاکم نه بر مشارکت آگاهانه و مسئولانه، بلکه بر انفعال، اطاعت و وابستگی به مرکز استوار شده که این امر به کاهش سرمایه اجتماعی، بی‌اعتمادی و بحران‌های پیوسته مشروعیت انجامیده است. در مجموع چنین به نظر می‌رسد که فرهنگ سیاسی ایران در عصر مدرنیته، محصول مستقیم ساختارهای اقتدارگرا و متمرکز بوده است. این ساختارها موجب تمرکزگرایی در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در مناطق مرکزی کشور شده‌اند، که منجر به شکل‌گیری الگوی مرکز-پیرامون و بروز بی‌عدالتی فضایی شده است. چنین تمرکزگرایی اقتدارگرا، با محدود کردن توزیع قدرت و منابع، کاهش فرصت‌های توسعه عادلانه و محدودیت مشارکت گسترده سیاسی در مناطق مختلف ایران، زمینه‌ساز تثبیت ساختار نظامی متمرکز و اقتدارگر در فرهنگ سیاسی در سطح کلان کشور شده است. به صورت کلی می‌توان اظهار داشت که تمرکزگرایی و اقتدارگرایی حاکم بر ساختار نظام سیاسی ایران در دوره مدرنیته، نه تنها بر شکل‌گیری فرهنگ سیاسی تأثیر منفی گذاشته، بلکه موجب کاهش کارایی نظام و تداوم بحران‌های سیاسی، اجتماعی و هویتی نیز شده است. بنابراین، بازنگری در ساختارهای سیاسی و حرکت به سوی تمرکززدایی و کثرت‌گرایی فراگیر در عرصه فرهنگ سیاسی، ضرورتی اساسی است؛ چرا که تنها از این طریق می‌توان تنوع اجتماعی (قومی، فرهنگی، زبانی، مذهبی...) و جغرافیایی (طبیعی و انسانی) ایران را به شکلی موثر و پایدار مدیریت کرد. در چنین شرایطی، گذار به سوی دموکراسی واقعی مستلزم نوعی رنسانس فرهنگی-سیاسی است که در آن واقعیت‌های عینی جامعه ایران، از جمله تکثر قومی، زبانی، دینی، مذهبی، جغرافیایی... و همچنین ویژگی‌های جهان قرن بیست و یکم (از جمله ساختار استاندارد جهانی مبتنی بر دموکراسی و حقوق بشر...) به رسمیت شناخته شود. گذار به فرهنگ سیاسی مدرن و دموکراتیک نیازمند بازنگری بنیادین در ساخت قدرت، اصلاحات ساختاری شامل انتقال از مرکزگرایی اقتدارگرا به سوی حکمرانی غیرمتمرکز و فراگیر، توسعه متوازن مناطق (به ویژه مناطق

پیرامونی و محروم)، تضمین حاکمیت واقعی مردم، تأسیس دولتهای محلی و نهادهای دموکراتیک محلی، تقویت نهادهای جامعه‌مدنی، حاکمیت قانون، توسعه نظام حزبی (مطابق استاندارد جهانی)، تضمین آزادی‌های بنیادین و حقوق شهروندان (فردی، جمعی، اجتماعی، سیاسی...) و... است که بتوانند زمینه‌ساز مشارکت موثر شهروندان در سطوح مختلف تصمیم‌گیری شوند. تنها در این صورت است که می‌توان به بازسازی فرهنگ سیاسی ایران در راستای توسعه دموکراتیک، ساختاری غیرمتمرکز و فراگیر، دموکراسی و حقوق بشر، عدالت اجتماعی، رفع نابرابری و عدالت فضایی امیدوار بود.

منابع و مأخذ

- ۱- آشوری، داریوش، ۱۳۷۷، *ما و مدرنیت*، تهران: نشر صراط
- ۲- آغاجری، صدیقه، آقائی جوبنی، محسن، ۱۴۰۳، *هویت اجتماعی و اثرات آن در تهدید همبستگی اجتماعی محلات شهری (مطالعه موردی: بندر ماهشهر)*، فصلنامه *اندیشه‌های نو در علوم جغرافیایی*، دوره ۲(۴)، ۱۸-۱
- ۳- احمدی، سیدعباس، ۱۳۹۶، *آرا و نظریه‌های علمی دکتر محمدرضا حافظ‌نیا*، مشهد: انتشارات پاپلی
- ۴- اسلامی، روح‌الله، جعفری‌مقدم، حجت، ۱۳۹۹، *ساخت حکومت و سیاستگذاری شبکه‌های اجتماعی در ایران*، فصلنامه *سیاستگذاری عمومی*، دوره ۶(۴)، ۱۷۱-۱۵۱
- ۵- بشیریه، حسین، ۱۳۸۲، *موانع توسعه سیاسی در ایران*، تهران: انتشارات گام نو
- ۶- بصیری، محمدعلی، افشاری، عبدالرحمن، نجفی، داود، ۱۳۹۵، *اسلام سیاسی و انقلاب اسلامی ایران*، فصلنامه *سیاست*، سال سوم (۱۱)، ۴۹-۶۵
- ۷- پورقدیری اصفهانی، آرین، مسعودنیا، حسین، آقاحسینی، علیرضا، شهرام نیا، امیرمسعود، ۱۴۰۳، *تاثیر فرهنگ سیاسی شاه بر عدم توسعه سیاسی در دوره پهلوی دوم ۱۳۵۷-۱۳۳۲*، نشریه *جامعه فرهنگ و رسانه*، دوره ۱۳(۵۳)
- ۸- جمشیدی‌راد، محمدصادق، محمودپناهی، محمدرضا، ۱۳۹۱، *مفهوم اسلام سیاسی در انقلاب اسلامی ایران*، فصلنامه *پژوهشهای انقلاب اسلامی*، سال دوم (۵)، ۱۴۹-۱۲۷
- ۹- چیلکوت، رونالد، ۱۳۷۷، *نظریه‌های سیاست مقایسه‌ای*، ترجمه: وحید بزرگی و علیرضا طیب، تهران: نشر موسسه خدمات فرهنگی رسا
- ۱۰- حافظ‌نیا، محمدرضا، ۱۳۹۱، *جغرافیای سیاسی ایران*، تهران: انتشارات سمت
- ۱۱- خان‌محمدی، یوسف، ۱۴۰۳، *روند شکل‌گیری اسلام سیاسی در ایران از برآمدن پهلوی تا پیروزی انقلاب اسلامی*، فصلنامه *تحولات سیاسی اجتماعی معاصر ایران*، سال دوم (۴)، ۱۱۶-۹۰
- ۱۲- *دانشنامه بریتانیکا*، ۲۰۲۵
- ۱۳- رادفر، فیروزه، ۱۳۹۵، *تحول فرهنگ سیاسی ایرانیان در نظام جمهوری اسلامی ایران*، رساله دکتری حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی
- ۱۴- ربانی، علی، شایگان‌فرد، فرهاد، ۱۳۸۹، *فرهنگ سیاسی ایران و مولفه‌هایش*، فصلنامه *سیاست*، دوره ۴۰(۴)، ۱۴۱-۱۲۳
- ۱۵- رحیمی، علیرضا، ۱۳۹۶، *استراتژی‌های ملت‌سازی و توسعه ناموزون در ایران*، فصلنامه *مطالعات راهبردی*، شماره ۴ (۷۸)، ۶۵-۱۰۲
- ۱۶- رفیعی، امید، ۱۳۹۶، *مقایسه فرهنگ سیاسی نخبگان سیاسی ایران قبل و بعد از انقلاب اسلامی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی
- ۱۷- زارعی، بهادر، ۱۳۹۲، *بنیادهای نظری جغرافیای سیاسی با تاکید بر اسلام و ایران*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- ۱۸- سریع‌القلم، محمود، ۱۳۹۷، *اقتصادگرایی ایرانی در عهد پهلوی*، تهران: انتشارات گاندی

- ۱۹- سریع القلم، محمود، ۱۳۹۳، فرهنگ سیاسی ایران، تهران: انتشارات فرزانه روز
- ۲۰- سینایی، وحید، ابراهیم آبادی، غلامرضا، ۱۳۸۴، کثرت‌گرایی فرهنگی در عصر جهانی‌شدن و تحول فرهنگ سیاسی نخبگان در ایران، نشریه نامه علوم اجتماعی، دوره ۲۵ (۲۵)، ۱۳۹-۱۰۷
- ۲۱- سیونگیو، دال، ۱۳۸۱، فرهنگ سیاسی و توسعه سیاسی مطالعه تطبیقی کره و ایران، ترجمه: خسرو سلجوقی، تهران: انتشارات خانه سبز
- ۲۲- شوشتری، سیدمحمدجواد، ۱۳۹۱، تبیین نقش فرهنگ سیاسی ایرانیان در تکوین حکومت محلی در ایران (مطالعه موردی تهران)، رساله دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه تهران
- ۲۳- شیر، حامد، ۱۳۹۹، گونه‌های فرهنگ سیاسی در ایران معاصر و دلالت‌های آسیب‌شناختی آن برای ثبات سیاسی و جامعه مدنی، فصلنامه سیاست، دوره ۵۰ (۱)، ۱۸۹-۱۷۳
- ۲۴- صفوی همای، حمزه، شمسی یار عزیزی، رقیه، ۱۳۹۹، اسلام سیاسی و اسلام اجتماعی؛ مطالعه تطبیقی اندیشه‌های رهبران انقلاب اسلامی ایران و جنبش گولن، فصلنامه سیاست، دوره ۵۰ (۴)، ۱۲۴۷-۱۲۳۱
- ۲۵- عباس‌زاده مرزبالی، مجید، حسنی‌فر، عبدالرحمن، ۱۴۰۱، مولفه‌های فرهنگ سیاسی ایران و چگونگی رواج آن‌ها در دوره محمدرضا شاه، ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، سال پنجم (۱۲)، ۲۰۳۵-۲۰۲۱
- ۲۶- کابلی، احمدرضا، ۱۴۰۲، واکاوی عوامل فرهنگی و هویتی در شهرسازی و معماری دوره پهلوی، فصلنامه اندیشه‌های نو در علوم جغرافیایی، دوره ۱۱ (۱)
- ۲۷- کاشی، محمدجواد غلامرضا، ۱۳۹۲، اسلام سیاسی؛ ظهور یوتوپیک، حیات ایدئولوژیک و چشم‌اندازها، فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران، سال هفتم (۳)، ۱۲۷-۱۰۰
- ۲۸- کاظمی، علی اصغر، ۱۳۸۲، بحران نوگرایی و فرهنگ سیاسی در ایران معاصر، تهران: نشر قومس
- ۲۹- گالاهر، کارولین، دالمان، کارل‌تی، گیلمارتین، ماری، مونتز، آلیسون، شرلو، پیتر، ۱۳۹۱، مفاهیم کلیدی در جغرافیای سیاسی، ترجمه: محمدحسن نامی و علی محمدپور، تهران: انتشارات زیتون سبز
- ۳۰- مرادی‌جو، علی‌جان، ۱۳۹۹، آسیب‌شناسی فرهنگ سیاسی ایران معاصر و اثرات آن، چهارمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات میان‌رشته علوم انسانی و اسلامی ایران
- ۳۱- مجتهدزاده، پیروز، ۱۳۹۱، جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، تهران: انتشارات سمت
- ۳۲- مجتهدزاده، پیروز، ۱۳۸۷، دموکراسی و هویت ایرانی، تهران: انتشارات کویر
- ۳۳- میرشکاران، یحیی، صادقی، علی و حمید پناهی، ۱۳۹۹، جغرافیای سیاسی نظم با تاکید بر نقش پلیس، تهران: انتشارات دانشگاه علوم انتظامی امین
- ۳۴- نجات‌پور، مجید، صادقی، زهرا، یوسفی جویباری، محمد، ۱۳۹۶، آسیب‌شناسی فرهنگ سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناسی، سال دهم (۳۷)، ۱۰۳-۸۳
- ۳۵- ولیقلی‌زاده، علی، ۱۳۹۵، تحلیل فضایی تأثیرات تمرکزگرایی در شکل‌گیری نابرابری‌های فضایی-سرزمینی در ایران، فصلنامه پژوهشهای جغرافیای سیاسی، سال اول (۴)، ۱۶۸-۱۳۹

- ۳۶- ویسی، هادی، ۱۳۹۸، *مفاهیم و نظریه‌های جغرافیای سیاسی*، تهران: انتشارات سمت
- ۳۷- هادوی، مجید، صناعی، علی، ۱۴۰۰، *اسلام سیاسی و سیاست در افکار عمومی ایران معاصر*، فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، شماره ۱ (۶۷) ۱۷۶-۱۴۷
- ۳۸- همایون کاتوزیان، محمدعلی، ۱۳۸۶، *اقتصاد سیاسی ایران*، ترجمه: محمدرضانقیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز

39- Brooker, paul (2013), *Non-Democratic Regimes*, Macmillan International Higher Education.

40- Mann, Michael (1988), *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Basil Blackwell.

41- Schedler, Andreas (2009), *Electoral Authoritarianism*, The SAGE Handbook of Comparative Politics

42- Starr, S. Frederick (2006), *Clans, Authoritarian Rulers, and Parliaments in Central Asia*, Washington, D.C: Johns Hopkins University, Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program.

43- <http://www.mapsofworld.com>

